

प्राचीन नेपालमा राजपथ र यातायातका साधनहरू

तारानन्द मिश्र

कुनै पनि देशको प्रशासन संचालन र आर्थिक उत्थति गर्न, देशलाई राजनीतिक र सांस्कृतिक एकतामा आबद्ध गर्न, साथै एउटा राष्ट्रिय भाषाको विकास गर्न पनि बाटो र यातायातका साधनहरूको ठूलो भूमिका रहन्छ। बाटो र सवारी साधनको व्यवस्था भए मात्र मालसामानहरू यता-उता लम्न सकिन्छ र मानिसहरूको आवत-जावत सम्भव हुन सक्दछ। हुनत प्राचीनकालमा काँध अथवा पिठ्चूमा मालसामान बोकेर पैदल हिंड्ने बाटोको संख्या बढी थियो होला, तर रथ, हात्ती र घोडाहरू हिंड्ने बाटाहरू पनि निकै थिए भन्ने विभिन्न अभिलेखहरूबाट प्रमाण पाइन्छ।

बाटाका लागि प्रयोग भएका प्राचीन शब्दहरू-

बाटाका लागि अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू निम्न बमोजिम छन्। पथ शब्दको उल्लेख- चांगुनारायण मानदेवको विजयस्तम्भलेखमा¹, धानकोट आदिनारायण अभिलेखमा², हाँडिगाउँ गरुडस्तम्भलेखमा³, नरेन्द्रदेवका यागबहाल⁴, र बज्रधर⁵ अभिलेखहरूमा, शिवदेव द्वितीयको लगनटोल⁶ र बलम्बु शिलालेखहरूमा⁷, जयदेवको च्यासलटोल लेख⁸, नवसाल नारायणचौरस्थित लेख तथा मङ्गलबजार अभिलेखहरूमा¹⁰ गरिएका पाइन्छ। 'बाटो' का लागि व्यवहार हुने अर्को शब्द हो 'मार्ग'। यो शब्द धानकोट आदिनारायण लेख¹¹, सीतापाइलाको वसन्तदेवको अभिलेख¹², भक्तपुर कुह्यालेटोलको अभिलेख¹³ शिवदेव र अंशुवर्माको चांगुनारायण लेख¹⁴ बनेपा¹⁵ र टोखा¹⁶ का अभिलेखहरू, नरेन्द्रदेवका यङ्गालहिटी¹⁷, याग-

बहाल¹⁸, बज्रधर¹⁹ अभिलेखहरूमा पाइन्छ। यो शब्द शिवदेव द्वितीयको लगनटोल शिलालेखमा²⁰ र नवसाल नारायणचौर अभिलेखहरूमा²¹ पनि उल्लेख भएको पाइन्छ।

'बाटो' का लागि जुन तेस्रो शब्द प्रयोगमा आएको छ, त्यो हो 'रथ्या' शब्द। 'रथ्या' को प्रयोग नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल लेख²² र नवसाल नारायणचौर²³ अभिलेखहरूमा पाइन्छन्। मल्लकालीन अभिलेख²⁴ र ताडपत्रहरूमा²⁵ रथमार्गको धेरै ठाउँहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। नेपाल संवत् ७६१ को एउटा अभिलेखमा "चौडोबाटो" शब्दको प्रयोग²⁶ पहिलो पटक गरिएको पाइन्छ।

विभिन्न प्रकारका शब्दहरू-

नेपाली अभिलेखहरूको अध्ययनबाट प्राचीन नेपालमा धेरै किसिमका बाटाहरू थिए भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ। रामायणमा (१-४-२८) अयोध्यानगरको वर्णन आउँदा राजमार्ग र रथ्याको वर्णन गरिएको पाइन्छ²⁷। भारतको बुलन्द शहर जिलाको अहरबाट प्राप्त नवौं-दशौं शताब्दि ई० को अभिलेखमा²⁸ बृहद्-रथ्या (प्रमुख बाटो), हृद्मार्ग (बजार जाने बाटो), र कु-रथ्या (गल्लीहरू) का बारेमा उल्लेख गरिएको छ। यस्तै नेपालमा पनि किसिम-किसिमका बाटाहरू थिए।

ठूल-ठूला बाटाहरू

प्राचीन नेपाली अभिलेखहरूमा उल्लेखित राजपथ²⁹, महोपथ³⁰, बृहन्मार्ग³¹, बृहत्पथ³², महारथ्या³³, मूलमार्ग³⁴ आदि शब्दहरूले ठूल-ठूला बाटा र विदेशसंग जोड्ने बाटा-

हरू (High-Ways) को अर्थ बोध गराउँछन् ।

मध्यम खालका बाटाहरू-

यस्तै ताम्रकुट्टशाला³⁵ गमन मार्ग, वृजिकरथ्या³⁶ आदि बाटा शहरी बाहन हिंड्न सक्ने फराकिला मध्यम किसिमका बाटाहरू थिए ।

स-साना बाटाहरू-

तेस्रो किसिमको बाटोका जुन वर्णन अभिलेखहरूमा आएका छन्, ती हुन्, स-साना बाटाहरू, जसलाई हामी अहिले गल्ली भन्दछौं । यसका लागि प्रयोग भएका शब्दहरू सुल्पमार्ग³⁷, स्वल्पपन्था³⁸, स्वल्पमार्ग³⁹ आदि हुन् । यस किसिमको गल्लीलाई भारतीय अभिलेखहरूमा कुरथ्या⁴⁰ र वाथी⁴¹ को नाउँबाट उल्लेख गरिएको छ । अश्वघोषद्वारा रचना गरिएको बुद्धचरितमा पनि यसलाई 'पथि' भनिएको पाइन्छ⁴² । जातक कथाहरूमा तत्समयका बनासरका अनेक बोधीहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ⁴³ ।

माथि उल्लिखित तीन किसिमका बाटा बाहेक पनि अन्य प्रकारका बाटाहरूको परिचर्चा नेपाली अभिलेखमा गरिएको पाइन्छ । बन जाने बाटा⁴⁴, खोलापारी जाने बाटो⁴⁵ हात्ती हिंड्ने बाटो⁴⁶, गाउँतिर जाने बाटो⁴⁷, पहाड माथिको बाटो⁴⁸, खेतको आली माथिको बाटो⁴⁹, तल-माथि जाने बाटो⁵⁰, बाटाको मुहाना⁵¹, छाना भएको बाटो⁵² र यात्राका लागि प्रयोग गरिने मार्ग आदिको उल्लेख भएको पाइन्छ । कालिदास रचित मेघदूतमा घुमाउरो बाटोको वर्णन छ ।⁵³ देउताको रथयात्रा गर्ने चलन नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै थियो र यसको उल्लेख लिच्छवीका साथै मल्लकालीन अभिलेखहरू⁵⁴, तत्कालीन साहित्य र वंशावलीहरूमा पनि पाइन्छ । देयात्राका लागि आज-मोलि जस्तै प्राचीनकालमा पनि तोकिएको हुन्थ्यो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । मध्यकालीन अभिलेखहरूमा यस्तै रथ हिंड्ने बाटोको उल्लेख गरिएको हो ।

नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल अभिलेखमा 'वृजिकरथ्या' शब्दको चर्चा छ । वृजिक शब्दले पनिनिद्वारा उल्लिखित १६ जनपदमध्ये एउटा बुद्धकालीन जनपदको स्मरण गराउँछ । यो जनपद लिच्छवी जनपद (हाल मुजफ्फरपुरको बैशाली क्षेत्र) नजिकै थियो । यसले एउटा बाटो-

को नाउँ खास जाति या समूहका व्यक्तिको नाउँबाट राखिने चलनको बोध गराउँछ । यसबाहेक ताम्रकुट्टशाला गमनमार्गले तामाका सर-सामान बनाउने कारखानातिर जाने बाटो र भारतीय अभिलेखमा उल्लेखित हट्टमागले बजार तिर जाने बाटो बुझाउँछ । साथै यस किसिमसंग बाटोको नामकरण गरिन्थ्यो भन्ने स्मरण गराउँछ ।

मार्ग सन्धि-

रामायण (२-४८-१९) चार र महाभारतमा छ वटा चतुष्पथ (चौबाटो, चौराहा) को वर्णन पाइन्छ ।⁵⁵ बुद्धकालीन भारतमा चौबाटोमा ('चातुमह.पत्रे'—परिनिर्वाण सूत्र) स्तूपको निर्माण गर्ने परम्पराको उल्लेख भएको पाइन्छ⁵⁶ । प्राचीन बाराणसीको बाह्र वटा चौराहा (सिंघाटक) मा मृगको मासु बेच्ने गरिएको वर्णन जातक कथा (३/४९; ५/४५८; ६/६२) मा पाइन्छ⁵⁷ । लिच्छविकालीन तीन बाटोको सन्धिको चर्चा शिवदेव द्वितीयको अभिलेखमा पाइन्छ⁵⁸ । शाहकालीन नेपालमा पनि चार बाटा (चौबाटो) को उल्लेख भएको पाइन्छ⁵⁹ ।

बाटोको चौडाई-

एउटा मध्यकालीन नेपाली अभिलेखमा चाक्लो बाटो⁶⁰ को प्रसङ्ग आएको छ । तर यी मार्गहरूको चौडाईको नाप बारे कहीं पनि उल्लेख पाइँदैन । यसबारे आचार्य कौटिल्यले राजमार्ग र रथया दुवैलाई चार दण्ड (चतुर्दण्डारा रथया) चाक्लो बनाउने हात्तीको बाटो दुई दण्ड (द्विदण्ड हस्तिक्षेत्रपथः) चाक्लो बनाउने निर्देश दिएका छन्⁶¹ । शुकनीति अनुसार⁶² राजमार्ग अथवा मुख्य सडक ४५ फीट चाक्लो हुनु पर्दछ । उनले बाटाका दुवै किनारामा ढलहरू भएको तथा ढुङ्गाद्वारा बाटाको बराबर मर्मत गरिन्थ्यो भन्ने जानकारी दिएका छन् । तिलौराकोट (प्राचीन कपिलवस्तु) को उत्खननबाट पश्चिमद्वारको भित्रो भागमा १६ फीट चाक्लो, फलामको थोत तल ओढ्याएको र माथि ईटले छापेको पक्की सडक पाइएको छ । सो बाटोको माथि रथको पाङ्ग्राको डाम पनि भेटिएका छन् । दुवै प्रांग्राका माझको भाग चारफीट चाक्लो छ⁶³ ।

नेपालमा पक्की सडक-

लिच्छविकालीन नेपालमा बाटो पक्की थियो वा कच्ची

थियो यस्तो सूचना दिने कुनै पनि अभिलेख पाइएको छैन । तर मल्लकालीन नेपालमा यस किसिमको व्यहोरा दिने अनेक अभिलेखहरू छन् । पक्की बाटोको निर्माण ढुङ्गा अथवा ईंट छापेर गरिन्थ्यो । फर्पिङ्गको एउटा अभिलेखमा⁶⁴ सो नगरको नगरद्वारदेखि शिखरनारायणसम्मको बाटामा ढुङ्गा ओछ्याइएको उल्लेख परेको छ । नेपाल संवत् ८०३ को अर्को एउटा अभिलेखमा⁶⁵ बाटोमा तेलिया ईंट ओछ्याइएको सूचना प्राप्त हुन्छ । ईंट र ढुङ्गाद्वारा बाटो निर्माण गरिने परम्पराको बोध भए पनि प्राचीन नेपालका धेरै जसो बाटाहरू कच्ची नै थिए होलान् भन्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

बाटाको किनारमा रहेका सत्तल, पाटी र धारा-

बाटाको किनारमा बटुवाहरूका लागि बोट-बिहवा लगाउने र कुवा खन लगाउने परम्पराको सूचना प्रियदर्शी अशोकको गिरनार अभिलेख⁶⁶ ले दिन्छ । हिंडिरहेका बटुवा थाकेर बाटाको किनारमा रहेको ढुङ्गे धाराबाट पानी खाई, बाटा छेउमा सत्तल अथवा पाटीमा एक छिन आराम गरेर फेरि आफ्नो बाटो लाग्दथे । हुरी-बतास अथवा पानी परेका बखत बाटाको छेउमा रहेका सत्तल अथवा पाटीले नै उनलाई शरण दिन्थ्ये । बाटो, धारा र पाटीको यस्तो सम्बन्ध दर्शाउने अभिलेखले रुद्रदेवकालीन नेपालको एउटा दृश्य प्रस्तुत गर्दछ । उक्त अभिलेखानुसार पाटीको किनारमा ढुङ्गे धारा थियो जसको रेखदेखको अभिभारा बाटो सफा-सुगन्ध गर्ने गुठीलाई सुम्पिएको थियो र पाटीको छाना मर्मतका लागि समेत चार शिवका (तत्कालीन शिव अथवा नन्दी अङ्कित मुद्रा) पनि उक्त गोष्ठीलाई दिइएको थियो⁶⁷ । यस्तै भावलाई दर्शाउने अर्को नेपाली अभिलेख नेपाल संवत् ८११ (वि. सं. १७५८ १८०४ ई. सन्) को ठिमी दथुफलेको भूपतीन्द्रमल्लदेवको छ⁶⁸ । यस अभिलेखमा त्यस ठाउँमा अत्यन्त सिङ्गारिएका थामहरू भएको एउटा सत्तल थियो तथा घाम र थकाइले चूर भएका तथा प्यास लागेका पैदल हिंड्ने विभिन्न दिशाबाट आएका बटुवा त्यहाँ रहेको धाराको पानी खाई सत्तलमा आराम गर्दा तिनको मन अत्यन्त आनन्दित भै सारा थकाई मेटिन्थ्यो भन्ने भाव प्रदर्शित भएको छ । एउटा शाहकालीन अभिलेखमा पनि बटुवाका लागि धर्मशाला बनाइएको व्यहोरा प इन्छ⁶⁹ ।

सार्थविश्रामस्थल-

पाल ग्रन्थानुसार अनाथपिण्डकको सार्थदल श्रावस्तीबाट कुशीनगर वैशाली, पाटलीपुत्र हुँदै राजगृहसम्म पुगेको थियो । यसका माझमा १२ वटा बिसौनीहरू (राति बास बस्ने ठाउँहरू) थिए⁷⁰ । त्यस्तै अर्को बाटो श्रावस्ती पतिट्टान (पैठण) सम्म पुग्दथ्यो र यसका माझमा छ वटा विश्रामस्थलहरू थिए⁷¹ । लिच्छविकालीन नेपालमा पनि धनी व्यापारी सार्थवाहहरू थिए र तिनले अनेक हिन्दू मन्दिरहरू बनाएको उल्लेख पाइन्छ⁷² । दुर्भाग्यवश अहिलेसम्म तिनको व्यापारिक मार्ग र बिसौनीबारे वर्णन गरिएका अभिलेखहरू पाइएका छैनन् । तर पश्चिम नेपालको शक संवत् १२७८ (ई. सन् १३५३) को नावल्लदेवीको पाथरनाउली अभिलेखले सुर्खेत-दुल्लु-सेग्जा राजमार्गको त्यस ठाउँमा सार्थवाह अथवा व्यापारीहरूको निमित्त बिसौनी, सत्तल र ढुङ्गे धारा भएको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ⁷³ ।

बाटाको निर्माण, मर्मत र संभार

बाटाको निर्माण र सम्भारको काम प्राचीन नेपालमा सरकार र जनता दुवैबाट हुने गर्दथ्यो । कहिलेकाहीँ बाटाको निर्माण र मर्मत सरकारद्वारा जनतालाई भाराको आदेश दिई अथवा जनतामाथि कर लगाई गरिएको पनि प्रमाण पाइएको छ । नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गे श्वर मन्दिर अभिलेखमा त्यस भेकका प्रत्येक परिवारका मुखियाहरूबाट कात्तिक महीनाको शुक्ल एकादशीका दिन बाटाको मर्मतका लागि चार-चार माना चामल सङ्कलन गरी बाटाको मर्मत गराइने सूचना पाइन्छ⁷⁴ । अंशुवर्माको हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा बढार्ने अ इमाईहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ⁷⁵ । रुद्रदेवको शासनकालको नेपाल संवत् २६२ (ई. सन् ११७२) को एउटा शिलालेखबाट बाटोलाई सफा-सुगन्ध गर्ने र बढार्ने गोष्ठी रहेको तथ्य सामुन्ने आउँछ⁷⁶ । यत्तमल्लकालीन भक्तपुरको एउटा अभिलेखमा⁷⁷ सो नगरको चारैतिर नगरपखाल, बुर्जा, नगरद्वार र बाटाहरू बनाउन त्यहाँका चारै वर्णका जनताले श्रमदान गरेका थिए भन्ने वर्णन छ । वर्षमा एक पटक त्यहाँको बाटो लगायत सबै वस्तुहरूको जीर्णोद्धार र मर्मत गर्ने पनि श्रमदानकै व्यवस्था थियो । श्रमदान नगर्नेहरू माथि जरिमाना पनि गरिन्थ्यो । यस्तै एउटा अर्को अभिलेख पाटनका राजा श्रीनिवासमल्लको पालाको छ । उक्त

अभिलेखमा गढ-पखालिका साथै पुल फेर्ने काममा देशका प्रत्येक मानिसले चित्त नहुलाई भारामा शामिल हुनु भन्ने आदेश दिइएको छ । उक्त भारामा नजाने मानिसहरूलाई आर्थिक दण्ड गर्ने, डोरीले बाँध्ने अथवा देश निष्कासन गर्ने सजायको व्यवस्था थियो⁷⁸ ।

यतायतका साधन

प्राचीन नेपालमा आज जस्तै बढी मान्छे पैदल हिंड्ने गर्दथे होलान्⁷⁹ । सामान पनि पिठ्चू र काँधमाथि दुवै छेउ भुण्ड्याउने भारी बनाएर⁸⁰ अथवा टाउकोमाथि राखेर ओसाथै होलान् । तर हात्ती, घोडा, ऊँट, बैलगाडा, चोरीगई, बाखामाथि पनि सामान ओसार्ने चलन अवश्य नै थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । डा. वासुदेव-शरण अग्रवालका मतमा वाह्य अथवा वाहन द्विप्रकारका थिए⁸¹ । स्थलमाथि हिंड्ने वाहन (वाहनम् अभितत) र जलयन्त्रायातको साधन-उद्वाहन, नौवाटक अथवा नौविटान आदि । नेपाल गाउँप्रधान देश भएकाले तराईतिर अझै सबभन्दा प्रमुख यातायातको माध्यम बैलगाडा नै छन् । पातञ्जलिले (III, २, ११५, II, १२०) प्राचीन भारतीय राजमार्गमाथि बैलगाडा (सकट-सार्थ) को हुल गइरहेको वर्णन गरेका छन्⁸² । बैलगाडामा गृहपति अनाथपिण्डकद्वारा हिरण्यधन लगेर श्रावस्तीको डोटवनमा कोटिमुद्रा ओच्छ्याउने दृश्य र शिलालेख समेत भएको एउटा ढुङ्गाको मूर्ति भारहुत स्तूपबाट प्राप्त भएका छन्⁸³ । यस्तै भगवान शाक्यमुनि बुद्धका लागि आनन्दले ककुत्था नदीबाट पानी लिन जाँदा ५० बैलगाडा नदी पार गरिरहेका थिए भन्ने बौद्ध साहित्यमा वर्णन गरिएको छ⁸⁴ । पातञ्जलि अश्वरथ (घोडागाडी), औष्टरथ (ऊँटगाडी) र गर्दभरथ (गधागाडी) आदि त्यसकालमा रहेको उल्लेख गर्दछन्⁸⁵ । पारिणतिका अनुसार सेनाका प्रमुख अङ्गहरू मध्ये रथ माथि सवार सेना र घोडा माथि सवार सेना (रथिकाश्वारोहम्) थिए⁸⁶ । अश्वघोषद्वारा रचना गरिएको बुद्धचरितमा बालक सिद्धार्थको मनोरञ्जनका लागि सासना दुई वटा गोरूहरू भएको बैलगाडाको वर्णन गरिएको पाइन्छ⁸⁷ । अर्को ठउँमा युवराज सिद्धार्थलाई चार वटा पूर्ण प्रशिक्षित घोडाहरूले तानिएको सुनको रथ माथि सवार भएको भनी चर्चा गरिएको छ⁸⁸ । अंशुवर्माको नीलीशाला प्रणाली अभिलेखले नेपालमा अश्वरथ र बैलगाडाहरू रहेको

प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ⁸⁹ । लिच्छविकालीन संवत् ५२६ को लेले अभिलेखबाट⁹⁰ नेपालमा अनेक प्रकारका गोष्ठीहरू संगै प्रब-हण गोष्ठी पनि रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । त्यहाँ गाडा रथ आदिको व्यवस्था गर्न २० माना कुत आउने जग्गाको बन्दोवस्त गरिदिएको थियो । नरेन्द्रदेवको देउपाटनको संवत् ६९ को अभिलेखमा पनि शायद कुनै किसिमको वाहनको उल्लेख गरिएको छ⁹⁰ क । अर्को एउटा त्यसै कालको केवलपुर अभिलेखबाट⁹¹ त्यस भेकमा पर्ने नुपुन्न द्रङ्गका वासिन्दाहरूलाई अन्य विष्टिहरू माफी गर्नुका साथै रथ बनाउने भए पनि माफ गरी दिने बोली परेको छ । यसैले त्यस भेकका जनता रथ बनाउने काममा सिपालु थिए भन्ने सूचना पाइन्छ । काठका काम गर्ने काष्ठकर्मकार र रथकारको उल्लेख मध्यकालका अनेक अभिलेखमा पाइन्छन्⁹² ।

लिच्छविकासका अभिलेखहरूमा वर्णित गोयुद्ध (गोरूको जुधाई) र गोहल⁹³ (गोरूले तान्ने हलो) को वर्णनबाट यहाँ अवश्य पनि बैलगाडा त्यसकालमा थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा 'अभिषेकहस्ति' (राज्याभिषेकमा प्रयोग भएको हात्ती) र 'अभिषेकश्व' (राज्याभिषेकका लागि उपयोग गरिएको घोडा) को उल्लेख भएको छ । यस्तै स्वयम्भूको लिच्छवि अभिलेखमा 'वन्यगजेन्द्रमत्तं' (वनको उन्मत्त हात्ती) को चर्चा गरिएको छ । थानकोट आदिनारायणको संवत् ४२८ को अभिलेखबाट हस्तिमार्गको वर्णन पाइन्छ⁹⁴ । मानदेवको चांगु अभिलेखमा सयौं असल खालका हात्ती र घोडा लिई मानदेव पश्चिम मल्लपुरीको विजययात्रामा गएको⁹⁵, भन्सार चोकको नरेन्द्रदेवको अभिलेखको अभिलेखमा⁹⁶ युद्धमा प्रयोग गरिएका घोडा र हात्तीको उल्लेख आदिले प्राचीन नेपालमा यातायातको साधनको रूपमा हात्ती र घोडाको सर्वाधिक प्रयोग भएको तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछ । यस्तै मल्लकालमा प्रतापमल्लको ने. सं. ७७८ (१७७१ ई. सन्) को अभिलेखमा सयवटा घोडा दान गरिएको वर्णन छ⁹⁷ । नेपालको आफ्नै जंगल भित्र प्रशस्त हात्तीहरू भएकाले तराईको जंगलबाट हात्ती समातेर काठमाडौं ल्याउने गरिन्थ्यो । भाष्करमल्लले हात्तीखेदाको खर्चका लागि केही जग्गा बेचेको वर्णन पाइन्छ⁹⁸ । भूपतीन्द्रमल्लले पनि मकवानपुरका राजारंग मिली हात्तीखेदा गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको मकवानपुर कब्जाबाट उनले त्यहाँबाट सयौं हात्ती पाएका थिए⁹⁹ । माथिको विवरणबाट नेपालमा

यातायातका साधनको रूपमा गोरु, हात्ती र घोडा खादि जनावरको प्रमुख भूमिका रहेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ ।

पशुहरूको हेरचाह र तत्संबन्धी अधिकारी

पशुधन-कृषिका साथसाथै यातायातका लागि पनि महत्वपूर्ण साधन भएकाले प्रत्येक देशको सरकारले तिनको हेरचाह गर्ने अधिकारी नियुक्त गर्दथ्यो र आफ्ना जनतालाई पशुपालनका लागि प्रोत्साहित गर्दथ्यो । कौटिल्य अर्थशास्त्र (१/३) ले कृषि र वाणिज्यका साथै पशुपालनको उल्लेख गरेको छ । लिच्छवीकालका अभिलेखहरूलाई हेर्दा त्यस बखत पनि पशुपालनका लागि तत्कालीन शासन व्यवस्थाले जनतालाई निकै प्रोत्साहित गरेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । मानदेव चांगुरतंभलेख, अंशुवर्माको नीलीशालाप्रणाली अभिलेख, हनुमानढोकाको अभिलेख¹⁰⁰, थानकोट आदि नारायण अभिलेख, नरेन्द्रदेवको अनन्तलिच्छेश्वर र भन्सारचोक आदि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा हात्ती, घोडा, गोरु, गाई आदि अनेक किसिमका जनावरहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । थानकोट आदि-नारायणको बसन्तदेवको अभिलेखमा जयपल्लिका नाउँको गाउँको चर्चा छ । श्री घोषका अनुसार¹⁰¹ पल्लिकाबाट अन्त हुने गाउँको नाउँ गोपालकहरूको बस्ती हुन्थ्यो । लिच्छविकालका अन्य अभिलेखहरूबाट पनि त्यस भेकमा अभिीरहरू बस्दथे भन्ने थाहा पाइन्छ । भीमाजुनदेव र विष्णुगुप्तका यज्ञालहिटी र भृङ्गारेश्वर अभिलेखहरूमा¹⁰² अन्यवस्तुका साथै गई-वस्तुलाई पनि धन भनिएको छ, जसले त्यस बखत पशुको महत्वबारे प्रकाश पार्दछ । अंशुवर्माको वट्टोल अभिलेख¹⁰³ बाट अंशुवर्माले ढुङ्गेधारा बाउने कामबाट खुशो भएर मल्लपोट (श्री धनबज्रका अनुसार भैसीको पाडो) र सुंगुरमाथिको कर माफ गरिदिएको वर्णन छ । अंशुवर्माकै बुद्धमती अभिलेखमा¹⁰⁴ कुखुरा, सुंगुर, भैसीको पाडो र माछाको राम्रो हेरचाहने खुशी भएर उक्त गाउँमा भद्राधीकरणको प्रवेश राकेर केही करहरू माफी गरी पशु-पंक्षीको पालन गर्ने उद्योगलाई प्रोत्साहन दिएको तथ्य प्रकट हुन्छ । यस्तै पशुमाथि कर कम गर्ने अथवा करको माफीको चित्र भीमाजुन-विष्णुगुप्तको यज्ञालहिटी अभिलेखबाट पनि पाइन्छ¹⁰⁵ । अंशुवर्माकालीन भट्टवाल र टिस्टुङ्गका अभिलेखमा चौरीगाईको पुच्छर, मृग, ऊत र कस्तुरी आदिको

विदेश निकासी बन्द गरी केही मात्रामा पशुबधको रोकथाम गरिएको बुझिन्छ¹⁰⁶ । यस्तै तौखेलको अभिलेखमा भैसीको उल्लेख पाइन्छ¹⁰⁷ । मल्लकालमा पनि पशुधनको विकासका लागि सरकारीयन्त्रले प्रोत्साहन दिएको फलस्वरूप अनेक पशुहरूको उल्लेख ठाउँ-ठाउँमा पाइन्छ । शाहकालीन नेपालमा रणबहादुर शाहले पशुको विकास र प्रवर्द्धनका लागि विदेशबाट नयाँ किसिमका गाई, सँढे, घोडा र अन्य जनावरहरू मगाएका कुरो सर्वविदितै छ ।

हाम्रा प्राचीन अभिलेखहरूमा जनावरहरूको विकासका लागि कुन झुलाई जिम्मेवारी सुम्पिएको हो भन्ने र सम्बन्धित अधिकारीहरूको नाउँको उल्लेख परेको छैन । पशुधनको रेखदेखका लागि अधिकारीहरूका नाउँ 'अश्व-ध्यक्ष', 'मटाश्वपति', 'गोअध्यक्ष', 'गोकुलप्रमुखाधिकारी', 'करितुरगपत्तनाकरस्थानविषय गोकुल प्रमुखाधिकारपुरुषान' ¹⁰⁸ आदि थियो भन्ने कुरा भारतीय अभिलेखहरूबाट थाहा पाइन्छ । खालीमपुर (बङ्गाल) बाट प्राप्त आठौं श. इ० सन् को धर्मपालको ताम्रलेखमा 'हस्त्यश्वगोमहिष्यजा-विकाध्यक्ष' (हात्ती, घोडा, गाई, भैसी, बाख्रा आदि रेखदेख गर्ने अधिकारी) को उल्लेख पाइन्छ¹⁰⁹ । अर्को नारायणपालदेवको भागलपुर दानपत्रमा¹¹⁰ हस्त्यश्वोद्-नौबल-व्यापृतक', र 'गोमहिपाजाविकाध्यक्ष' (गाई, भैसी, हात्ती, घोडा, ऊँट, बाख्रा, नाव आदि हेरचाह गर्ने अधिकारी) को चर्चा गरिएको पाइन्छ । अर्को अभिलेखमा¹¹¹ 'गोमहिष्य-अधिकृत' र 'चेदिराजा कर्णको बनारस ताम्रपत्र लेखमा¹¹² 'महाश्वसाधनिको' आदि गाई, भैसी, र घोडाहरू हेरचाह गर्ने अधिकारीहरूबारे उल्लेख पाइएको छ । यस्तै 'नागवनाध्यक्ष' नाउँका दान अधिकारीको काम हात्तीहरूको संवर्द्धनका लागि उपयुक्त हुने वन लगाउने र त्यसको सुरक्षा गर्ने थियो¹¹³ । यो काम हाम्रो सरकारले गैँडाको वृद्धि र सुरक्षाका निमित्त चितवनमा गरेको उपायसंग तुलनीय छ । यसरी नेपाली अभिलेखमा पशुको विकास र हेरचाहका लागि अधिकारीहरूको नाउँ उल्लेख नगरिएको भए पनि भारतका छिमेकी प्रदेशहरूका अभिलेखहरूबाट प्राप्त नाउँहरूसँग मिल्ने थियो होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्ता अधिकृतहरूको नाउँ उल्लेख भएपनि हाम्रो आँखा अगाडि

नआएको मात्र हुन सक्दछ। अनुसन्धान गर्दा भविष्यमा भेटिन सक्दछ।

सार्थवाहहरूको संगठन र तिनको सामाजिक स्थिति-

देउपाटनको संवत् ४०२ को रत्नसंघको अभिलेख-बाट उल्लेख र टेब्रहालको संवत् ४०२ को व्यापारी सार्थवाह गुहमित्त आदि लिच्छविकालका ठूला धनी सार्थवाहहरू थिए र तिनको व्यापार टाढा-टाढाका देशहरूसँग थियो भन्ने भग्नाडि नै उल्लेख गरिसकेको छ। यहाँका जनश्रुतिमा प्रचलित सिंहसार्थवाह र कोटिकर्ण आदि सार्थवाह व्यापारीहरूका कथा काठमाडौँका बौद्धविहारहरूमा चित्रित गरिएका पाइन्छन्। सार्थवाहबारे यति विवरण प्राप्त भएपनि तिनको सामाजिक स्थिति र संगठन बारे हाम्रा अभिलेखहरू मौन छन्। मेधातिथि (मनुस्मृतिको व्याख्या- ८/४१) र याज्ञवल्क्यमाथि टिप्पणी (२/३०) गर्दै विज्ञानेश्वरले सार्थवाहहरूको गौठीको उल्लेख गरेका छन्¹¹⁴। विदेशी व्यापार गर्ने व्यापारी समूहलाई बन्जारा पनि भन्ने चलन थियो र तिनका नेता सार्थवाह हुन्थे। वैशाली (विहारको मुजफ्फरपुर नजीक) को उत्खननबाट प्राप्त भएको एउटा पाको माटाको मुद्रा (Seal) मा सार्थवाह कुलका व्यापारी निगम ("श्रेष्ठी सार्थवाह कुलिक निगमस्य") को उल्लेख भएको पाइएको छ¹¹⁶। कुमारगुप्त प्रथमको दामोदरपुर तामा पत्र लेखमा सार्थवाह बन्धुमित्रको उल्लेख सरकारी जागिरदारको रूपमा गरिएको पाइन्छ¹¹⁷। दामोदरपुरकै अर्को तामापत्रमा यस्तै सार्थवाहलाई सरकारी प्रशासनिक श्रोतदामा राखिएको वर्णन पाइन्छ¹¹⁸।

बाटामा चोर र डाँकाको उत्पत्ति-

विनय (१/२२०) का अनुसार कोशलराज्यको साकेत र श्रावस्तीका माझको बाटामा चोर र डाँकाहरूको घेरै उत्पत्ति थियो। वामनपुराणमा साकलको एउटा व्यापारी सौराष्ट्रका लागि गैरहेको बखत बाटामा राजस्थानको मरुभूमिमा डाँकाहरूद्वारा लुटिएको घटनाको उल्लेख भएको छ¹¹⁹। महाकवि कालिदास रचित मालविकाग्निमित्र (पञ्चम अङ्क) मा सार्थवाहहरू जङ्गलभित्र बास बस्दा कपडाले छाती कसेका, कुर्कुचासम्म भुण्डिने मयूरका प्वाँख लगाएका, हातमा धनु लिएका, जोरसंग

कराउँदै डरलाग्दा डाँकाहरू आए। सार्थवाहका सिपाहीहरूले केही बेर ती डाँकाहरूसँग लडाईँ गरे। तर पछि डाँकाहरूले तिनीहरूलाई हर इदिए¹²⁰। उद्योतन सूरीको कुबलयमाला अनुसार सार्थवाहहरू आफ्ना साथमा घेरै संख्यामा हातहतियार भएका सिपाही लिई हिँड्थे¹²¹। पालीग्रंथहरूमा पनि यस्ता व्यावसायिक सार्थसुरक्षा दलबारे उल्लेख भएको छ¹²²। सार्थवाहका सार्थदलका साथ अर्को एउटा स्थलनियामक नाउँको कर्मचारी हुन्थ्यो। थलनियामक नाउँका अधिकारीले वनजन्तु, डाँका र राक्षस आदिबाट व्यापारीहरूलाई सुरक्षासाथ पथ-प्रदर्शनको काम गर्दथ्यो¹²³। चोर-डाँकाको उत्पत्ति नेपालमा पनि थियो भन्ने व्यहोरा लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट पनि थाहा पाइन्छ¹²⁴। जयस्थितिमल्लले चोरहरूलाई सजाय गरेको व्यहोरा नेपालवंशावली (५६ ख) मा उल्लेख भएको छ¹²⁵। पाटन मीननाथको लिच्छविकालका अभिलेखमा वर्णन अनुसार यस्ता विभिन्न किसिमका अपराध गरी अपराधीहरू सुरक्षित धेरिएको बन्दुर्गभित्र लुक्दथे¹²⁶। चोर समेत यस्ता पाँच वटा अपराध गर्नेमाथि कारवाही गर्ने नेपालको लिच्छविकालमा 'शोहल' अधिकरण थियो भन्ने कुरा पार्सिखको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ¹²⁷। शायद यस्ता चोर-डाँकाका बिरुद्ध काम गर्ने सर्वोच्च अधिकारी महासर्वदण्डनायक र आजका प्रहरी जस्तै भएहरू थिए¹²⁸।

व्यापारीको माल हराएमा, चोरीमा अथवा डाँकाहरूले खोसी लगेको खण्डमा गाउँ प्रमुख, गाउँ बाहिर विविताध्यक्ष नाउँका अधिकारी, 'चोररज्जुक' आदि र सीमाचेत्रमा चोरिएमा सीमास्वामी'बाट असूल-उपर गराउने प्राचीन व्यवस्था थियो¹²⁹। देवपालको नालंदा ताम्रलेखमा 'चोरोद्वरणिक' र 'दाण्डिक' नाउँका यस्ता अधिकारीहरूको उल्लेख भएको छ¹³⁰। भागलपुरबाट प्राप्त नारायणपालको अभिलेखमा "चोरोहरणिक" नाउँका अधिकारीको वर्णन पाइन्छ¹³¹। कौटिल्य अर्थशास्त्रले बाटाको सुरक्षाका लागि 'अन्तपाल' नाउँका अधिकारी जिम्मेवार रहेका कुरा बताउँछ।

बाटो कर

नयाँ बाटाको निर्माण र मरम्मतका लागि अरु देश जस्तै प्राचीन नेपालमा पनि बाटो कर लगाइन्थ्यो। यस किसिमका कर पैदल हिँड्ने बटुवामाथि नलगाई सामान-

माथि लगाइने कुरा विभिन्न अभिलेखहरू र अन्य स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । यी सामानहरू भरियाले बोकी लाने¹³² अथवा कुनै वाहन (रथ, हात्ती, घोडा, गाई-गोरु, रांगा, बाख्रा, गधा, ऊँट आदि) माथि बोकाएर ओहोर-द हर गर्दा कर लगाइन्थ्यो । कौटिल्य अर्थशास्त्रले बाटो कर, गाडा कर र अयात-निर्यात शुल्क सङ्कलन गर्ने चीकीबारे वर्णन गरेको छ¹³³ । करबारे महाभारत, शान्तिपर्व (८७/१४) मा एउटा रमाइलो वर्णन छ जस अनुसार किन-बेच, बाटो, बाटो-खर्च, मालको प्राप्ति, सुरक्षा आदि कुराको विचार गरी व्यापारीहरूसँग कर लिने सल्लाह दिइएको छ¹³⁴ । लिच्छविकालको चापागाउँ अभिलेखमा स्वरूद्रङ्गमा¹³⁵ विभिन्न किसिमका माछा बेची फर्कदा प्रत्येक भारी माछामाथि भन्सार लाग्ने कुराको वर्णन छ । त्यस्तै भद्रुवालको अभिलेख अनुसार¹³⁶ त्यस ठाउँलाई नेपालको पश्चिमद्वार भनिएको र त्यस ठाउँमा भन्सार अड्डा र भन्सार अधिकृत (शौल्किक) थिए । साथै यसले विभिन्न सामानमाथि शुल्क र ताप नाउँको करहरू लगाउने चलन रहेको कुरा प्रमाणित गर्दछ । त्यहाँ व्यापारिक मालसामान र भन्सार अड्डालाई सुरक्षा प्रदान गर्न गौल्मिक पनि थिए । भारतीय अभिलेख तथा साहित्यबाट पनि यस्ता सीमामा रहेका सरकारी अड्डामा शुल्क (Toll) बाहेक वत्तनी नाउँको अर्को कर पनि तिर्न पर्दथ्यो भन्ने विवरण आउँछ । त्यहाँ पनि यस्ता शुल्क सङ्कलन गर्ने अड्डाको सुरक्षाका लागि अधिकारी रहेको र देशको व्यापारिक कानून र नियम उल्लंघन गर्ने व्यापारीहरूलाई थुन्ने समेत ठाउँ भएको व्यहोरा प्राप्त हुन्छ¹³⁷ । त्यस्ता शुल्क लाग्ने ठाउँ राज्यसीमा अथवा द्रङ्गको सीमाक्षेत्रमा हुन्थे । कन्हय्याद्वारा रचना गरिएको नाटक राजतरङ्गिणीमा काश्मीरको एउटा द्रङ्ग भंग गरी द्रङ्गका अधिकारीहरूलाई बाँधी भन्सार लिई राजा जस्तै मालसामानमा आफ्ना नाउँका छाप लगाएको रमाइलो वर्णन छ¹³⁸ । मध्यकालीन नेपाली अभिलेखमा 'जगात' शब्दको उल्लेख छ । 'जगात' शब्दको अर्थ बाटो करको रूपमा गरिन सकिन्छ । जगात भनी घण्टाकर्णका दिन हालसम्म पनि बाटो रोकी, बाटो कर असुल्ने सांस्कृतिक परम्पराले मल्लकालीन नेपालमा प्रचलित बाटो करको संझना दिलाउँछ^{(139)क} । विशाल नेपालका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहको शाके संवत् १६८४ को नुवाकोट दरवार लेखमा पनि यस्तै

मिल्ने वर्णन छ । उनले बनारसबाट फर्केर आउँदा बाटामा शुल्क सङ्कलन गर्ने तुर्क अधिकारीलाई मारिदिएको वर्णन छ¹³⁹ ।

शुल्क सङ्कलन हुने भन्सार अड्डा, 'मण्डपिका'—

बाटोको कर अथवा भन्सार संकलन गर्ने सरकारी अड्डालाई 'मण्डपि' अथवा 'मण्डपिका' भन्ने चलन थियो । नक्साल नारायणचौरको लिच्छवि-अभिलेखमा यस्ता पोन्दिमण्डपिका' र 'विडवोचामण्डपि' नाउँ गरेका दुई वटा मण्डपिको नाउँ उल्लेख भएको छ¹⁴⁰ । यस्ता कर संग्रह गर्ने मण्डपिकाहरूको¹⁴¹ उल्लेख भारतीय अभिलेखहरूमा पनि ठाउँ-ठाउँमा भएको पाइन्छ । अभिलेख विषयका प्रसिद्ध भारतीय विद्वान् दिनेशचन्द्र सरकारका विचारमा मण्डपिकाका अधिकृत 'मण्डपिक' अथवा शौल्किक' हुन्थे¹⁴² । मध्यकालीय नेपालमा पनि ठाउँ-ठाउँमा 'भन्सारहिटी' (नक्साल नीलीशाला प्रणाली क्षेत्र), भन्सार चौक (पाटन दरवार क्षेत्र), आदिमा यस्ता भन्सार अड्डा रहेको कुरा सो ठाउँहरूका नाउँबाट अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपाललाई विदेशसँग जोड्ने बाटोहरू—

नेपालको सम्पर्क भारतका अनेक नगर र त्यस बखतका राज्यहरूसँग रहेको कुरा विभिन्न ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । पाँचौं शताब्दी ई. पूर्वमा श्रावस्तीका व्यापारीहरू बराबर नेपाल आउने-जाने गर्दथे भन्ने कुरा जिनमित्रद्वारा लेखिएको मूलसर्वास्तिवाद विनयग्रंथबाट थाहा पाइन्छ । भगवान् शाक्यमुनि बुद्धकः प्रमुख शिष्य आनन्दपाणि आफ्ना परिवारका सदस्यसँग भेट्न व्यापारीहरूका साथ नेपाल आएका थिए भन्ने पनि त्यही ग्रंथबाट थाहा पाइन्छ । आनन्दका परिवारका साथै अन्य शाक्यपरिवारहरूलाई पनि कपिलवस्तु र आफ्नो घर छोडी असाध्य जाडो हुने र बरफले ढाकिएको नेपालमा आउन परेको कारण, भगवान् बुद्धकै जीवनकालमा श्रावस्तीका राजा विरूचदक (प्रसेनजितका छोरा) द्वारा कपिलवस्तुको विनाश गरिएको कारणले होला आचार्य कौटिल्यले आफ्नो अर्थशास्त्रमा नेपालबाट कम्बलहरू भारतीय बजारमा बिक्री गरिने कुराको उल्लेख गरेका छन् । तेस्रो शताब्दी ई. पूर्वमा मगधका सम्राट अशोक नेपालमा आएका थिए । उनले पाटनका सबै दिशाहरूमा स्तूपको निर्माण गराएका

र आफ्नो छोरी चारुमतीको विहा नेपालका एकजना राजकुमारसंग गराएका थिए भन्ने कुरा वंशावली र नेपालका जनश्रुतिमा सशक्त रूपमा वर्णित छन् । चारुमतीकै नाउँमाट देउपाटनका केही भाग चावहिल टोल भनी प्रसिद्ध भएको छ ।

काठमाडौंका मूर्तिकलाका खासगरी हाँडिगाउँबाट प्राप्त पहिलो श. ई. सन्तिरको यच्चमूर्ति (हाल राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा राखिएको), केही प्राचीन किसिमका सारा नन्दी र कुमार समेतका उमा-महेश्वर मूर्तिहरू, केही श्रीलक्ष्मी मूर्तिहरू, पछि लिच्छविकालका सूर्य मूर्तिहरूमा कुषाण राजाहरूको (लामो कोट र बूटको) प्रभाव आदिले पनि नेपाली मूर्तिकलामा मथुराको कुषाणकालीन मूर्तिकलाको निकै प्रभाव र अनुकरण भेटिन्छ । लिच्छविकालका तामामुद्रामाथि कुषाण, यौधेय र गुप्तमुद्राको तौल र छापको निकै प्रभाव भेटिन्छ । चाँदीका पञ्चमार्क, कुषाण र यौधेयगणका मुद्राहरूको काठमाडौंबाट प्राप्त¹⁴³ आदि कुराहरूले पनि त्यसकालमा भारतसंग नेपालको व्यापारिक, सांस्कृतिक र आवत-जावतको निकै सम्बन्ध रहेको कुरा प्रमाणित गर्दछ । यी सब सम्बन्धका कारण नेपालमा त्यसकालमा आभरगुप्तहरू हुन् कि भन्ने सम्भावनातिर झुँट्याउँछ । गोपाल वंशावली र लिच्छविकालका शिलालेखहरूबाट नेपालमा आभीर-गोमीहरूको राज्य थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । यी आभीरहरू मथुराबाट नेपालमा पगेका, बढी सम्भावना भएको हुनाले, काठमाडौंमा कुषाण मुद्राको प्रचलन (आफ्नो मुद्रा ढाल्ने सीप नभएकोले) भएको र मूर्तिकलाको विकास पनि मथुराशैलीकै आधारमा लगभग पहिलो शताब्दी ई पूर्व अथवा ई. सन्मा यहाँ भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । तर लेख्ने कला (शिलालेख, ताम्रलेख) को विकास यहाँ नभएकाले तात्कालिक इतिहास थाहा पाउन गाह्रो भएको हो ।

भारतको गुप्त साम्राज्यको जग हाल लिच्छवीहरूको निकै देन भएको कुरा चन्द्रगुप्त कुमारदेवी मुद्रामा लिच्छवयः अभिलेख हुनु र समुद्रगुप्तको प्रयागस्तंभ लेखमा आफूलाई 'लिच्छवीदौहित्र' भनी लेखाउनुका साथै स्कन्दगुप्तका भित्तरी स्तम्भलेख र विहारस्तम्भलेख, द्वितीय कुमार गुप्तका भित्तरी मुद्रालेख आदि सबै प्रमुख गुप्तराजहरूले आफ्ना अभिलेखहरूमा लिच्छवीहरूको उल्लेख गराउनमा

गुप्तहरूको उदयका लागि नेपालमा बसोबास गरेका लिच्छवीहरूको ठूलो योगदान थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसकालसम्म (लगभग पहिलो-दोश्रो शताब्दी ई. सन्सम्म) मा लिच्छवीहरूले नेपालमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरिसकेका थिए होला । नेपालमा पनि लिच्छवीहरूको राजनीतिक सत्ता कायम गर्न भारतका गुप्तहरूको अप्सोच हात थियो कि भन्ने शङ्का लाग्दछ । लिपि (ब्राह्मी लिपि), भाषा (संस्कृत भाषा), आर्थिक संगठन, प्रशासन-तन्त्र, मूर्तिकला, स्थापत्यकला आदि सबै क्षेत्रमा नेपालका लिच्छवीहरूमाथि गुप्तहरूको ठूलो प्रभाव परेको देखिन्छ । यसले उक्त कालमा नेपालको भारतसंग बराबर आवत-जावत र दुवै देशलाई जोड्ने राम्रो बाटो भएको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ ।

लिच्छविकालीन विभिन्न अभिलेखमा पनि दक्षिणतिरबाट नेपालमा बराबर मानिसको आवागमन र वैवाहिक सम्बन्ध भएका थुप्रै घटनाक्रम प्रस्तुत गरिएका छन् । यी चित्र प्रस्तुत गर्ने अभिलेखहरू हुन्— ज्ञानेश्वरको अभिलेख मा¹⁴⁴, शङ्खमुल सिकुबहीको अभिलेख¹⁴⁵, यागबहालको संवत् १०३ को नरेन्द्रदेवको अभिलेख¹⁴⁶ । साथै पशुपतिमा रहेको जयदेवको अभिलेख¹⁴⁷ बाट पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । लिच्छवी राजा शिवदेव द्वितीयले आदि य से की नातिनी र मौखरी कुलकी छोरी वत्सदेवीसंग विहा गरेका थिए र जयदेव महारानी वत्सदेवीका छोरा थिए । जयदेवले पनि गौड, उडू, कलिङ्ग र कोशलका राजा श्री हर्षदेवकी छोरी राज्यमतीसंग विहा गरेका कुरा उनकै अभिलेखबाट प्रमाणित हुन्छ ।

मल्लकालीन नेपालमा पनि भारतसंग व्यापारिक, धार्मिक र वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएका धेरै प्रमाणहरू पाइन्छन् । कर्णालिकाबाट आएका नान्यदेवले १०९७ ई० सन्मा सिमरौनगढमा आफ्नो राजधानी बनाएका थिए । नान्यदेव र उनका उत्तराधिकारीहरू रामसिंह आदिले काठमाडौंमाथि अनेक पटक आक्रमण गरेका कुरा गोपालराजवंशावलीबाट थाहा पाइन्छ¹⁴⁸ । प्रताप मल्लले पनि काठमाडौं बाहिर महाविहार नगरकी अनन्त प्रियादेवी र भगवतीपुर देशका राजा कीर्तिनारायणको छोरा लालमतीदेवसंग विहा गरेका थिए¹⁴⁹ । बृहद् नेपालका निर्माता श्री पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो विवाह वनारसमा भएको थियो । उपर्युक्त विहाबारीबाट पनि नेपालको भारतसंग

घनिष्ठ सम्पर्क रहेको थियो र यसबाट नेपाल-भारतको बाटाको इतिहास विभिन्न कालमा राम्रो थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

भारतसंगको सम्पर्क बाटाहरू

प्राचीन नेपालले भारतसँग पूर्व र पश्चिम दुवैतिर बाट जोडने बाटो कायम गरेको र तिनको मर्ममत-सम्भार गरेको थियो । पूर्वको बाटोबारे राम्रो ज्ञान १२२६ ई० सन्मा नेपाल र भारत अध्ययनका लागि आउने तिब्बती विद्वान् चाग-लो-त्स-वा (संस्कृत नाउँ धर्मस्वामी) को वर्णनबाट हुन्छ¹⁵⁰ । श्री धर्मस्वामी नेपाल (हाल काठमाडौं) बाट ऋषिशीर्ष (कालो पर्वत), महाभारत र चुरे पर्वत पार गरी तीन महीनामा सिमरौनगढ (कर्णालीको नान्यदेव र तिनका उत्तराधिकारीहरूका राजधानी, हालको कलैया बजारबाट ६-७ कोस पूर्व-दक्षिणमा रहेको भग्नावशेष) पुगेका थिए । त्यहाँबाट वैशाली नजीक गङ्गा तरेर उनी पाटलीपुत्र र अरू ठाउँहरूमा गएका थिए । भारतको प्रसिद्ध उत्तरापथ पूर्वमा ताम्रलिपि (बङ्गाल) को समुद्री किनारदेखि चम्पा, पाटलीपुत्र, वाराणसी, प्रयाग, साकेत, कान्यकुब्ज, मथुरा, हस्तिनापुर, शाकल, तक्षशिला, पुष्कलावती, कपिशा, वाहलिक र कम्बोज (कम्पुचिया) सम्म पुग्न सकिन्थ्यो भन्ने कुरा ५०० ई. पूर्वका प्रसिद्ध विद्वान पाणिनिने उल्लेख गरेका छन्¹⁵¹ । पूर्वमै अर्को बाटो, खासगरी तिब्बतबाट सोभै भारततिर लगिने मालसामानहरू दोलखा, जनकपुर भएर लगिन्थ्यो होला । गोपालराजवंशावली अनुसार नान्यदेव वंशका अन्तिम राजा हरिसिंहदेव स्वही बाटो भई मतातिर आउन लागेका थिए र बाटैमा मारिएर लुटिएका थिए¹⁵² ।

नेपालबाट भारततिर लाग्ने पश्चिमको बाटो पनि थियो । यस बाटोबारे पश्चिम अंशुवर्माको भट्टमाल र टिस्टुङ्गबाट पाइएका एउटै व्यहोरा र शायद एकै मितिमा संवत् ३१ मा कुँदिएको छ । यी अभिलेखहरूमा नेपाल देशको त्यसकालमा रहेको पश्चिम-दक्षिण सोमाचेत्र (पश्चिम ढोका) को स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ¹⁵³ । उक्त अभिलेखले जिल्लाधिकारी, भंसार अधिकृत सीमारचक चौकीका सेनाधिकारी आदिका

साथै नेपालबाट निर्यात गर्न मनाही गरिएका फलाम, चमर, ऊन, कस्तूरी र तामाका भाँडाहरू बाहेक अरू सामानहरू झई बाहिर गई बेच्न छुट दिइएको कुरा पनि प्रष्ट पार्दछ । यी दुवै अभिलेख बाहेक पनि टिस्टुङ्गबाट प्राप्त वसन्तदेवको संवत् ४३४ को अभिलेखमा पनि 'स्वस्ति नेपालेभ्यः' भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यस भेकबाट दुइवटा अरू पनि लिच्छवी अभिलेख पाइएका छन्, ती हुन्- तोखेलबाट अंशुवर्माकै संवत् ३७ को तोखेल अभिलेख र अर्को चितलाङबाट महाराज उदयदेवको संवत् ४५ को अभिलेख । यस प्रकार चितलाङदेखि टिस्टुङ्गसम्म जम्मा पाँचवटा अभिलेखको प्राप्तिले पनि भारत जाने बाटो भएको नेपालराज्यको यस पश्चिमी सीमाचेत्रको महत्त्व र यहाँ रहेको महत्त्वपूर्ण व्यापारिक बाटोबारे प्रकाश पार्दछ ।

नेपाल तिब्बत-चीन बाटो

नेपालको उत्तरतिरको छिमेकी देश चीनसँग पनि धेरै अगाडिदेखि नै सम्बन्ध र सम्पर्क थियो भन्ने कुरा अनेक ऐतिहासिक घटनाबाट प्रमाणित हुन्छ । यो सम्पर्क र आवत-जावतले नेपाल-तिब्बत र चीनका बीच प्राचीनकालदेखि नै बाटो थियो भन्ने कुराको बोध गराउँछ । नेपाल-तिब्बतका बीच पहिलो सम्पर्क अंशुवर्माकालमा भृकुटीको विहा तिब्बती राजा शृङ्ग-सांग-गम्पोसित गरिएर कायम भएका हो । यस कुराको उल्लेख तिब्बती वंशावलीले गरेको छ¹⁵⁴ । नरेन्द्रदेवलाई सत्तामा ल्याउन तिब्बतीहरूले मद्दत गरेका थिए भन्ने अनुमान गरिएको छ । उनकै शासनकालमा राजा हर्षशिलादित्यकहाँ चीनका ली-इ-पियम्रो नेपाल हुँदै गएका थिए¹⁵⁵ । अर्का चीनी राजदूत वाङ्ग-हियुन-त्से पनि नेपालमा नरेन्द्रदेवको आतिथ्य स्वीकार गर्दै हर्षशिलादित्यकहाँ गएका थिए ।

उनले राजा नरेन्द्रदेव, उनका दरबार, उनका पोशाक र आभूषणका साथै सामाजिक चलनका विषयमा रोचक वृत्तान्त प्रस्तुत गरेका छन् । राजदूत वाङ्ग-हियुन-त्सेले त्यस बखतको नेपालमा किसानभन्दा व्यापारीहरूको संख्या बढी रहेको कुरा लेखेका छन्¹⁵⁶ । नरेन्द्रदेवका छोराको ६५१ ई. सन्मा चीनका बादशाहकहाँ उपहार पठाएका थिए भन्ने श्री लेभीको भनाइ छ¹⁵⁷ । शायद यसै कुरालाई समर्थन गर्दै शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेखमा प्रत्येक वर्ष

पाँचजना मानिसलाई भारतको रूपमा तिब्बत पठाउने कुराको वर्णन छ¹⁵⁸ ।

मध्यकालीन नेपालमा पनि चीनका बादशाह हाङ्ग ऊ-ले नेपालमा दुई पटक आफ्ना दूत पठाएका थिए । पहिलो दूत १३६० ई. सन्मा नेपालका राजा मत्तनका पालामा र दोस्रो पटक १४१३ मा आएको थियो । नेपाली राजाले चीनका बादशाहकहाँ सुनका मन्दिर र धार्मिक पुस्तक पठाएका थिए¹⁵⁹ । मल्लकाल र शाहकालमा नेपालका अनेक व्यापारीहरूले तिब्बतमा आफ्ना कोठी बनाई नेपाल-तिब्बत व्यापार र यातायातमा नियमितता ल्याएका थिए ।

श्री व्यापारिक आवत-जावतका अतिरिक्त नेपालबाट प्रसिद्ध स्थपति अरनिकोले चीनसम्म गई त्यहाँ अनेक मन्दिरहरू बनाएको कुरा सर्वविदितै छ । भारतको विक्रम-शिला र न. लन्डामा पनि अनेक तिब्बती छात्र र शिचक पठन-पाठन गर्दथे । ती दुनै बौद्ध विश्वविद्यालय तुर्क

मुसलमानहरूद्वारा मासिएपछि भारतका र नेपालका पनि अनेक विद्वानहरू तिब्बत गएका थिए । तिनमध्ये मुख्य- कुमार, शीलमञ्जुश्री, बुद्धकीर्ति, शान्तिरचित्त, पद्मसम्भव आदि थिए ।

श्री लेभीको भनाइ अनुसार दुवै देशका बीच आवा-गमनका दुइवटा बाटा थिए । एउटा किरोज्ङको बाटो, अर्को कुटीको बाटो । किरोज्ङको बाटो दुवै मध्ये अलि सजिलो थियो । श्री लेभीका अनुसार नेपाली राजदूत टोलीले पाँच-पाँच वर्षमा कुटीको बाटो भै चीनको दरवारमा उप-हार लम्दथे र त्यहाँबाट चीनका बादशाहबाट पाएका उप-हार खचर लिई किरोज्ङको बाटो भई फर्कन्थे¹⁶⁰ । नेपाल आउने पहिलो चीनी राजदूत ली-ई-पियाओ पनि तिब्बत-बाट किरोज्ङको बाटोभै आएका थिए । यसरी प्राचीन नेपालमा बाटाको राम्रो व्यवस्था हुनका साथै यातायातका साधनहरू पनि प्रशस्त र विविध किसिमका थिए भन्ने कुराको बोध हुन्छ ।

पाद टिप्पणी

१. चांगु अभि.— 'प्रायात्पूर्वपथेन तत्र च शठा ।'
२. थानकोट आदिनारायणको संवत् ४२८ को अभि.— 'यावन्महापथः' ।
३. हाँडिगाउँ सत्यनारायण मन्दिर गरुडस्तंभलेख— 'पथेन सौगताः' ।
४. नरेन्द्रदेवको संवत् १०३ को यागबहाललेख— 'बृहत्पथस्तत्पूर्वोत्तरङ्गत्वा' ।
५. नरेन्द्रदेवको संवत् १०३ को बज्रधर अभि.— 'बृहदारामस्यपूर्वमुखेमहापथः' ।
६. शिवदेव द्वितीयको संवत् ११६ को लगनटोल— 'चामुसृत्य स्वल्पः पन्था' ।
७. शिवदेव द्वितीयको संवत् १२६ को बलम्बुलेख— 'बृहत्पथस्य' ।
८. जयदेवको संवत् १३७ को च्यासलटोललेख— 'महापथेन च पश्चिमंगत्वा' ।
९. नक्साल नारायणचौर अभि.— 'दक्षिणाभिमुखेन महापथानुसृत्य' ।
१०. मङ्गलबजार धारा अभि.— 'धोलवासप्रदेशेमहापथे' ।
११. थानकोट आदिनारायण अभि.— 'ततोपिहस्तीमार्गः' ।
१२. सीतापाइलाको वसन्तदेवको अभि.— 'मार्गात् पश्चिमेन राजभूमे' ।
१३. भक्तपुर कुहालेटोल अभि.— 'वि... यरवोट्ट सूत्यमार्गं लदेवी मार्गं' ।
१४. शिवदेव र अंशुवर्माको चांगु अभि.— 'मार्गं शिला' ।
१५. " " बनेपा " — 'पानीय मार्गः' ।
१६. " " टोखा " — 'मार्गंमनुसृत्य' ।
१७. नरेन्द्रदेवको यङ्गालहिटी अभि.— 'कोङ्गोबिल्वमार्गः' ।
१८. " यागबहाल " — 'बृहत्मार्गः' ।
१९. " बज्रधर " — 'महुप्रिङ्गामीमार्गः' ।
२०. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभि.— 'सएव बृहत्मार्गः' ।
२१. नक्साल नारायणचौर अभि.— 'छूमकुटी मार्गस्य' ।

२२. देउपाटन कसाईटोल अभि.—“वृजिकरथ्या निवासी”।
२३. नक्साल नारायणचौर अभि.—“रथ्यामूलस्य यदद्वारं”।
२४. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. ३०६, ने. सं. ८७४ को अभि.—“रथ्यमार्गेण पश्चिमतः”।
२५. पूर्णिमा, १२, पृ. १८, ने सं. ६७८ को मेल्ववर्माको ताडपत्र—“रथ्यामार्गेण दक्षिण”।
२६. डि. र. रेग्मी, IV, पृ. ७३—“चौडोबाटैन पूर्वतो”।
२७. A. Ghosha, The City In Early Historical India, p. 51. ।
२८. A. Ghosha, ibid, p. 50. ।
२९. लिच्छविक लका भेल्लु अभिलेख; राजपथ र राजमार्गको उल्लेख पहिलो शताब्दी ई कालीन अश्वघोष रचित बुद्धचरितमा पनि पाइन्छ। The Buddha Carita, Asvaghosa, Edi. E. J. Johnston, 2nd edi, Oriental Books Reprint Corporation, 1972, p. 20—“शोभां परां राजपथस्य चक्रुः।”; p. 23—“कीर्णं तथा राजपथं कुमारः पौरैर्विततैः शुचिधीर वैषैः।”; p. 21— शनैः शनैः राजपथं जगाहे पौरैः”; p. 20 “ततैः कृते श्रोमति राजमार्गे श्रीभान्विनीतानुचरः कुमारः” यस शब्दको उल्लेख भारतीय अभिलेखमा पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि प्रस्तुत छ— वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखों का अध्ययन, पृ. ६७, “राजमार्गास्सैण्यप्रयाण समये”। यस्तै सिद्धसिहरीको उपमीतीभवप्रपञ्च कथामा कुनै पनि शहरमा दुइवटा महाराजमार्ग बनाउने सिफारिश गरिएको छ।
३०. धानकोट आदिनारायण अभि., नरेन्द्रदेवको यागबहाल अभिलेख र जयदेवको च्यासुरटोल अभिलेखहरूमा उल्लेख भएको छ।
३१. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेख।
३२. नरेन्द्रदेवको वज्रधर अभिलेख र शिवदेव द्वितीयको बलन्बु अभिलेख।
३३. नक्साल नारायणचौरको लिच्छवी अभिलेख—“महारथ्यायां स्तम्भितशिल”।
३४. D. R. Regmi, M. Nepal, III. p. 133 “मुल मार्गेन उत्तरतःग्राहकेन क्षेत्रेण पूर्वत”।
३५. नक्साल नारायणचौर अभिलेख।
३६. नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाईटोल शिलालेख “वृजिकरथ्या निवासी मधु सूदन वामी”।
३७. भक्तपुर कुहालेटोलको लिच्छविकालीन अभिलेख।
३८. शिवदेव द्वितीयको लगनटोल अभिलेख—“चानुसृत्य स्वल्पः पन्था”।
४०. A. Ghosha, ibid, p. 50 माथि उल्लेखित शहरको अभिलेखाफुरथ्या शब्दको प्रयोग भएको छ।
४१. The Age of Imperial Unity, II p. 599; अरू हेर्नुस्— वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन- अभिलेखको अध्ययन, भाग २ को पृ. १८७, चंदेल राजा धगको खुजराहो अभिलेख—“ग्रामे पायर मण्डलोषु वणिजां वीथी पथे चलरे”।
४२. डा. राधा कुमुद मुकर्जी, हिन्दु सभ्यता, हिन्दी अनु; पृ. ३०८ वनारसमा हाथी दाँतको काम गर्नेहरूको गल्ली (दन्तकार वीथी, जातका १/३२०, २/१६७) रङ्गको काम गर्नेहरूको गल्ली (रजक वीथी, जातक ४/८१), वैश्यहरूका गल्ली (वेस्स व्यापारी जातक, १/३५६) वर्णन छ।
४३. The Buddha Carita, ibid, p. 22 “कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बहुर्गामिक गन्तु कायाः”।
४४. नरेन्द्रदेवको वज्रधर लिच्छवी अभि.—“सरल वन गामो मार्ग”।
४५. धानकोट आदिनारायण अभि.—“पानीयमार्गविधिः”; भक्तपुर कुहालेटोल अभि.—“मार्गस्य हेली तिलं”, बनेपाको शिवदेव + अशुवर्माको अभि.—“पानीय मार्ग”, नरेन्द्रदेवको यागबहाल अभि. “पानीयमार्ग” इत्यादि।
४६. धानकोट आदिनारायण अभि.—“ततोपि हस्तिमार्ग”।
४७. नरेन्द्रदेवको वज्रधर अभि.—“महुप्रिङ्गामी मार्ग—लो-प्रिङ्गामी मार्ग”; नक्साल नारायणचौर अभि.—“ग्राम गामो मार्ग”।
४८. चांगुको शिवदेव + अशुवर्माको अभि.—“पथ्वंतस्योपरि-बिह्विङ्गामार्ग”।

४६. यागबहालको नरेन्द्रदेवको अभि.— “पार्श्वलिमाणोत्तरङ्गत्वा” ।
५०. डि. र. रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, III, पृ. ७५—“यथुलं कोथुलं”, भारतीय अभिलेखहरूमा यिनलाई गोपथ र गोमार्ग भनिएको छ । उदाहरणका लागि प्रस्तुत छ— वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय—, पृ. १५६, खालिमपुर ताम्रलेख— “श्रोत्रग्राममण्डल सीमा कवस्थितो गो-मार्गः”, पुनः भाग— २, पृ. ६२ - “पश्चिमस्यां गोरथ्व” यहाँ गोरथ्व शब्दले बैलगाडा हिंड्ने बाटोतिर पनि औल्याएको हुन सक्दछ ।
५१. नक्साल नारायणचौर अभि.— “रथ्यामूलस्य यददुद्वारं प्रतिश्य”
५२. हाँडिगाउँ, अंशुवर्माको संवत् ३० को अभि.— “प्रतोल्याः पु. १ प ४”, श्री धनवज्ज्यूले प्रतोल्याको अर्थ रथ हिंड्ने मूल सडक भनी लेख्नु भएको छ, तर यहाँ यो शब्द साधारण बाटाका लागि प्रयोग नभई श.यद राजदरवारको ढोकाबाट दरवारलाई जोड्ने छानो भएको बाटोको अर्थ बोध गराउन प्रयोग गरिएको छ । यसै शब्दको अगाडि र पछाडि दक्षिणद्वार, पश्चिमद्वार, मानगृहद्वार, मध्यमद्वार र उत्तरद्वारको पनि उल्लेख भएकोले त्यो राजप्रासादभित्रको छाना भएको बाटो हो भन्ने धारणालाई अझै पुष्टि गर्दछ । ‘प्रतोल्या’ शब्दको यस अर्थबारे सूचना यस पत्रिका लेखकलाई प्रसिद्ध भारतीय विद्वान र पुरातत्व विभागका भूतपूर्व सल्लाहकार श्री कृष्णदेवबाट प्राप्त भएको छ । प्रतोल्या शब्दको उल्लेख अश्वघोष रचित बुद्धचरितमा गरिएको छ । बुद्धचरित, जनस्टन, पृ. ५२— “स्वयमभवविवृताःपुर.प्रतोल्यः” ॥
५३. पूर्णिमा, १५, पृ. २४६— “वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां” ।
५४. पूर्णिमा, १२, पृ. १८— “रथ्यामार्गेण दक्षिणप्रदेशः”; D. R. Regmi, M. Nepal, III, p. 306 “रथमार्गेण पश्चिमतः”; ठिमीको लिच्छवी अभि.— “गुरोर वासुदेवस्यरथे भूयादः”; शिवदेव द्वितीयको बलम्बु अभि.— “भगवतः श्रीपशुपति भट्टारकस्य प्रतिवर्षम् शोभमायात्रापि करनीया”; नक्साल नारायणचौर अभि.— “रथोत्तोलने”, इत्यादि ।
५५. राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दू सम्मता, हिन्दी अनु. पृ. १५७ ।
५६. Rhys Davids, Buddhist Suttas, p.9; Turnour, J. A. S. Bengal, VII, 1006, चक्रवर्ती राजाहरूका लागि चौबाटोमा थुप बनाउने परम्पराबारे भगवान बुद्धले स्वयं आनन्दलाई बताउनु भएको थियो । भारतको साँची यस्तै चारवटा बाटोको संगममा रहेको हुनाले अशोकले त्यहाँ स्तुप र स्तंभ गाड्न लगाएका थिए । वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखोंका अध्ययन, पृ. १६६ ।
५७. डा. मुकर्जी, हिन्दु सम्मता, पृ. ३१० ।
५८. बलम्बुको शिवदेव द्वितीयको संवत् १२६ को अभि.— “बृहत्पथस्य त्रिसन्धि” ।
५९. भक्तपुर शिलालेख सूची, पृ. १३१;— “एक चार बाटा खनाई तैयार गर्यो” ।
६०. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. ७३— “अग्निहोत्रेन उत्तर चौडोवाटेन पूर्व्वतो” ।
६१. अर्थशास्त्र, II, ४ ।
६२. Sukra, I, p. 260 (trans, Sarkar, I, 519); Also A. L. Basham, The Wonder that was India, p. 224.
६३. T. N. Mishra, The Location of Kapilavastu and Archaeological excavations, 1978, p. 12, (PL-IX A), Also Ancient Nepal, Dept. of Archaeology, No. 41-42, 1977.
६४. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, IV, पृ. १७२, ने. सं. ७६७ को अभि.— “फणपि देशया... ध्वाकानथिलस लोहवन चिडा श्री शिखरनारायणया लोह ध्वाका दयका” ।
६५. हेमराज शाक्य, मध्यकालीन नेपाल, अभि. सं. ४४, “वारेफल न्हयवने लन्हयस चिकन अतवन धिडः”; केही अन्य अभिलेखहरूमा पनि ढुङ्गा छान्ने वर्णन निम्न प्रकारसंग उल्लेख गरिएका छन्— भक्तपुर

- शिलालेख सूचि (वीर पुस्तकालय), पृ. ११२; "मानन्धर सत्यसि श्री चंडेश्वरी देवी प्रीतिपूर्वकन देशया ध्वाकानिसि श्री ३ चंडेश्वरीया ध्वाखा लोन पुसितो साओ लंचिडा जुलो ।' भक्तपुर शि. सूचि, पृ. ११३ "देविस्वानं निस्यं तामोत्वं लोहो लला चिडा जुलो" ।
६६. वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभिलेखोंका अध्ययन, II, पृ. ४.; अशोकको गिरनार अभि.— 'पथेसु कूपा च खानापिता वं (त्र) छा च रोपापिता'
६७. अभि. संग्रह २, पृ. १३— 'पाश्वे पट्टिकाया सहामल-जलद्रोणीमिमां दत्तवान् मार्गेन्मार्जन गोष्ठिकासु निहितं चेत्रञ्च तूरोपणम् ।। तत्पट्टिका पटलाच्छादनाय च शिवका चतुष्टयम्' । यहाँ यो स्मरणीय छ, पाटी शब्दको विकास यही पट्टिकाबाट भएको हो ।
६८. पूर्णिमा, १०, पृ. २३—
"जयभूतीन्द्र नृपतिस्तःप्रणालीमुमुदा" ।
म्वेष्टेश्य परितृष्टये च व्यसृजद विश्रामशालां परां ।।
रम्या विश्रामशाला ललितविरचिता भूपतीन्द्रेण नूनं
स्तम्भस्तोर्मविचित्रा प्रमुदितमनसा पांथसंतापहन्त्री ।
धर्मात्ताः क्लान्तदेहाः श्रमकलितमुखा दिग्विदिग्भ्यः
समेताः
पीत्वा नीरं प्रणाल्यां जननिवहवराः सादर संविशन्ति" ।
६९. पुरातत्त्व पत्र संग्रह, ३, पृ. ४१,— "श्रीकाजी यशपाउ थापाकी नारी चित्तरेखा देत्रीले बनायाका धर्मशालामा पांथजन आई... सुख पूर्वक बसुन" ।
७०. The Age of Imperial Unity, Vol-II, 1968, p. 606. उत्तराध्ययन सूत्र (३०—१५—१८) नामक जैनग्रंथमा सार्थविश्रामस्थललाई सन्निवेश पनि भनिएको छ— डा. मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, पृ. ३०६ ।
७१. सुत्तनिपात, श्लोक. १०११—१०१३ ।
७२. देउपाटनको रत्नसङ्घको संवत् ४०२ को अभि.— "यः सार्थग्राह उरुधिःकिल रत्नसङ्घः... प्रभुसंघनाम्नः लिङ्गाश्रिताक्वति" ।
अर्को अभिलेख टेबहालको संवत् ४०२ को गुह-मित्रको तलबमोजिमको छ—
"वरिणजां सार्थवाहेन गुहमित्रेण भक्तिः ।
संस्थापितोत्र भगवानिन्द्रोनाम दिवाकरः" ।
७३. यस अभिलेखको प्रकाशन योगी नरहरिनाथज्यूले गराउनु भएको छ । प्राचीन नेपाल (पुरातत्त्व विभाग) —११, पृ. ५१ मा पनि यसको चर्चा गरिएको छ ।
७४. नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर अभि.— 'कुलपतिना देयां कार्तिक शुक्लैकादश्याम्मार्ग संस्कारार्थन्तण्डुल मानिका ४" ।
७५. अंशुवर्माको हाँडिगाउँ अभि.— "सम्मार्जयिष्याः" ।
७६. रेग्मी, III, पृ. ८— "दत्तवान् मार्गेन्मार्जन गोष्ठीका सुनिहितं चेत्र च तूरोपणम्"
७७. रेग्मी, III, पृ. ७४—७५, ने. सं. ५७३ (ई. सन् १४५३)— "श्री ध्वपस खारनो गड प्राकारनो लं ववाठनो दयकाजुरो .. श्रीश्रीप्रभुठाकुरस्थनो प्रदिक प्रधानननो प्रजा पाखननो ख्वत्वं देशश वसरपको समस्तस्यंदुं, भोडन थं थंथुल, कांथुल थवथवसभुस... सोखयेमाल, सामविधद्वाले, सोथुप्रात कुडछि धारेके काये..." ।
७८. पूर्णिमा— २, पृ. ३१; रेग्मी— IV पृ. १५६,— "श्री-श्रीराजनप्रजापति दुख बीयु थुति अर्थस जुरो, गढ-प्राकार ज्यास, ता साल ज्यास, ... म्वहान मयात, ओह्याके वसुत काव, खकिन चय, पाखान पिकाव" ।
७९. अंशुवर्माको हाँडिगाउँ अभिलेखमा दगुरि हिङ्ग्ये हंकाराको उल्लेख भएको पाइन्छ— 'धावक गेच्छि-म्जाकस्य पु, ३, प १' । यस्तै पैदल सेनाको चर्चा नरेन्द्रदेवको भंसारहिटी अभिलेखमा निम्न बमोजिम गरिएको छ— "वत्सगदवीर पदाति" । पैदल हिङ्ग्ये, ग्रामले पोलिएको र थाकेको बटुवाको उल्लेख भूपतीन्द्रमल्लको दथुफले, ठिमोको अभिलेखमा छ— "पांथ सन्तापहन्त्री धर्मात्ताः क्लान्तदेहाः श्रमकलितमुखा दिग्विदिग्भ्यः समेताः" । पैदल सेनाको वर्णन राधाकृष्ण मन्दिर-को ने. सं. ७५७ (ई. सन् १६३७) को अभिलेखमा पनि गरिएको पाइन्छ— 'येन श्रोणि भुजा प्रयाण समये पादात सैन्योच्छलद्ब्रुलीजाल समुत्थितेन तमसा व्यो-मान्धकारीकृतम्" ।

८०. सुनागुठी भृङ्गारेश्वर अभिलेखमा— 'भारानयन' र लगन शिवदेव द्वितीयको अभिलेखमा उल्लेखित 'भारिकजनाः' बाट काँधमाथि भारि बोक्ने पुरानो चलनलाई प्रमाणित गर्दछ। घुम्बाराही उत्खननबाट प्राप्त लिच्छविकालका एउटा मृण्मय मूर्तिको दृश्यबाट पनि नोल र डालो लिई काँधमा बोक्ने प्राचीन परम्परालाई उद्घाटित गर्दछ।

८१. Dr. V. S. Agrawal, India As Known to Panini, p. 148.

८२. डा. अग्रवाल, पृ. १४८।

८३. शाङ्गुतपट्टिकालेख निम्नप्रकारका छन्— "जैतवन अनधवेडिको देति कोटि संथतेन केता" (अनाथपिण्डक कोटि धनद्वारा जैतवन किनेर दान गर्दछ) यो लेख चुल्लवग्ग (पृ. १५६) र जातक (१-६२-३) को निम्न लेखसंग मिल्दछ— "अनाथपिण्डको गृहपति सकटेहि हिरञ्जं निब्व्राहापेतु जेतवणं कोटिसंथारं सयरानेसि"। यहाँ अनाथपिण्डकलाई गृहपतिको सम्बोधन पलाञ्चोकको संवत् ४२५ को लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लेखित 'सम्राडगृहपतेसंग तुलनीय छ। शायद पलाञ्चोक भगवतीको पादपीठ लेखका सम्राडगृहपति पनि विदेश व्यापार गर्ने एकजना ठूलो व्यापारी थिए।

८४. डा. मुकर्जी, हिन्दू सम्भ्यता, पृ. २६४; वासुदेव उपाध्याय, प्रा. भा. अभि., पृ. २३, बेलगाडाको उल्लेख एउटा चाइमान लेखमा पनि निम्नप्रकारसंग गरिएको छ— "मार्गे सचइतानामागतानां वृषभानां शकेषु"।

८५. पातञ्जलि भाष्य, II, ३१८।

८६. डा. अग्रवाल, पृ. १४८, पाणिनि, सेनाङ्ग II. ४.२.।

८७. Buddha Carita, edit E. J. Johnston, p. 14. 'रथाश्व गोपुत्रक संप्रभुत्तानि'।

८८. बुद्धचरित, पृ. २१ 'ततः जाम्बुनद भाण्डभृयुक्तं— चतुर्भिर्निभृतीस्तु रङ्ग'।

८९. अंशुवर्माको नीलीशाला प्रणाली अभि— "भवतान्नीनी शाला प्रणाली कर्म परितो धितैस्माभिः लिङ्गत्रल षण्ढा शिवक वाहिका गन्त्री बली वर्दानाम प्रवेशेन वः प्रसादः कृतः"।

९०. लेलेको शिवदेव-अंशुवर्माको अभि. 'प्रथहरण गोष्ठिका नाम्मा २०'।

९०क. "गिच्छिजानामिल गतिवल वाहिक गुप्त" उक्त किसिमके वर्णन अंशुवर्माको हाँडिगाउँको संवत् ३० को अभिलेखमा पनि पाइन्छ। 'धावक छेच्छिजकास्य' यिनै अभिलेखमा उल्लिखित पंक्तिको पनि चर्चा गरौं— "अश्विक वाहिका गन्त्री" माथिको नरेन्द्रदेव र अंशुवर्माको (हाँडिगाउँको) अभिलेखहरूमा चर्चा गरिएका संस्कृतेतर शब्द 'गेच्छिजा' अथवा 'गिच्छिजा' शब्दले कुनै किसिमको वाहनको अर्थ बोध गराउँछ जस्तो आभास पाइन्छ। यस शब्दका अगाडि हाँडिगाउँ अभिलेखमा अभिषेक हात्ती र अभिषेक घोडाको उल्लेख गरिएको छ जसले प्रसंगवश पनि यहाँ वाहनको चर्चा गरिएको भान हुन्छ। नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा यस शब्दपछि 'गतिवल वाहिक' आदि उल्लेख छ जसको अर्थ 'तेजगतिको वाहनको अपूरो रूपमा गरिएको भान हुन्छ। उक्त अभिलेखको अपूरो गुप्त-शब्दलाई एकपटक फेरि मूल अभिलेखसंग भिडाएर पढ्दा उक्त पंक्तिको अर्थ भन प्रष्ट हुन्थ्यो होला।

९१. केवलपुरको ध्रुवदेव जिष्णु गुप्तको अभि.— "दडखुट्टा रथादिकरणीय प्रतिमोचनार्थ लिङ्गत्रलशो-ल्लादी नाम प्रवेशाम पूर्व शासनेषु ये प्रसादाः"।

९२. डि. रमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल III, पृ. २४ ने. सं. ४६२ 'दार कर्मकर स्थापति भारो सम्राट्ठज जगराम भारो सहितेन'। रेग्मी, III, पृ. ६८ रथकार (तच्चा) लाई पनि सरकारी अधिकृतको दर्जा दिइएको पाइन्छ (राधा कुमुद मुकर्जी, हिन्दू सम्भ्यता, हिन्दी अनु. पृ. ११६)।

९३. गोगुढको वर्णन नरेन्द्रदेवको अनन्त लिङ्गेश्वर अभिलेख ('गोगुढ पताकावस्तु पुराण २५') र थानकोटको भीमाजु नदेव-जिष्णुगुप्तको संवत् ५७ को श्री अभिलेखमा गरिएको छ। गोहलको चर्चा पनि थानकोटकै अभिलेखमा निम्नप्रकारसंग गरिएको छ— "दक्षिणको लिग्रामे गोगुढे गोहले-गोहले यद्देवमासोत्तस्यार्थप्रति मुक्त"।

९४. "ततोपि हस्तिमार्ग"

१५. "संनद्धं ध्वरवाजि कुञ्जरशतैर न्वेमि तीर्त्वा न.द.म् ।"
१६. 'वल्गद्वीरपदातिकुन्तविशिखप्रोताश्वनागाकुले
शक्त्या (न्यस्पृङ्गी) यया रणमुखे संज्ञावशेषान्
द्विषः ।'

(जोशिएर अघि बढेका वीर पैदल
सिपाहीहरूका भाला र बागले घाइते भएका हुंदा
हात्ती-घोडाहरू तसिएर छ्यान्नुवाछ भएकौ लडाईं-
को मोर्चामा अरूको लागि लोभलाग्दो पराक्रमद्वारा
शत्रुहरूलाई सखाप पारीकन'- धनवज्र, त्रिच्छवि-
कालका अभिलेख, पृ. ४५६) ।

१७. भगवानलाल, सं. १६- "प्रदत्तं ह्यशतं सहितं येन
दानं तुलाख्यम् ॥"
१८. पूर्णिमा २, पृ. ५५- "प्रतिहत हातखेदायात, खर्च-
काया ॥"
१९. पूर्णिमा २, पृ. ५७ ।

१००. "विबिध शकुन्त पशु - इकृतयुद्धसहः"
(विभिन्न चरा र पशुहरूको लडाईं गर्ने टाउँ)

१०१ 'जयपल्लिकाग्रामे निवासोपगतान्.....साष्टादश-
प्रकृतीन्' । यहाँ ब्राह्मण लगायत १८ जातिका
मान्छेको बसोबास भएको गाउँ भने पनि पूर्वमा
त्यो आभीर (गोपालकहरू) को बस्ती थियो भन्ने
करा अमरकोषबाट थाहा पाइन्छ । हर्नुम् - A.
Ghosa, Cities In Ancient India,
1973, Chapt. on Units of Settle-
ment. यस्ता गाउँका नाउँका अन्तमा पल्लिका
भएको एउटा अर्को बस्तीको उल्लेख हाल साल
ने सं. १४० को फर्पिङ्गबाट प्राप्त ताम्रपत्रलेखमा
पनि निम्न बमोजिमसंग पाइन्छ- 'नत्रैव उत्तरा-
पल्लिके श्री दुर्दिङ्ग भट्टारकस्य पुष्पछत्र
गोष्ठिकानां'

१०२. यङ्गलहिटी अभि.- "गृहक्षेत्र मोघनादि द्रव्य,"
भृङ्गारेश्वर अभि.- "गृहक्षेत्र गवादिना स्वद्रव्येषुव"
१०३. "शाला प्रणाली कर्मपरितोषितैरस्माभिः....ब्रंशा
मल्लपोत सूकरकराणां...मुक्त्वा'

१०४. "भवताड कुक्कुटसूकराणां मल्लपोतानां मत्स्यानाञ्चा
बाधनेन परितुष्टैरस्माभिर्भट्टाधिकरणा प्रवेशेन
वः प्रसादः कृतो" ।

१०५. "पणाः प्रतिमुक्ता मल्लपोतकानामपि मर्यादा" ।

१०६. "तेस्तुङ्ग ग्रामीणानाम् लोहं चामरं मृगं रोमं
कस्तूरिका...निर्हय्याण्यवास्य"

१०७. "चस्तुङ्गग्राम कुटुम्बिनः - भवतां युग्मदीयग्राम-
भूमौ महती महिषीपीडेव्य तत्तत्स्वीडा परिजिहीर्षया
परिवर्तं निमित्तस्माभिरियम्भूमिः भवताड ग्राम
सन्निवेशार्थमप्रसादीकृतो" । 'यहाँ चस्तुङ्ग गाउँका
जग्गा (बाली समेत) लाई (नजिक जङ्गलबाट)
अर्ना-भैंसीको बढ्ता उत्पातबाट रक्षा गर्न गाउँका
चारैतिरका जग्गा समेत गाउँलाई चारैतिरबाट
घेरिने (सन्निवेशार्थम्) व्यवस्था गरिएको हो,
जस्तो लाग्दछ ।

१०८. वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन अभिलेखोंका अध्ययन,
पृ. ७८-७९ । यस्तै अधिकृतहरूको नाउँ विजयचन्द्र-
को कमौली अभि. मा पाइन्छ- वासुदेव, भारतीय-
पृ. १७७ ।

१०९. वासुदेव, प्राचीन अभि. २, पृ. १५६ ।

११०. वासुदेव, प्राचीन अभि. २, पृ. १६८ ।

१११. वासुदेव, प्राचीन अभि. २, पृ. १६२ ।

११२. वासुदेव, प्राचीन अभि.; २, पृ. १६३ ।

११३. The Age of Imperial Unity,
p. 598.

११४. B. N. Sharma, Social And Cul-
tural History of Northern India;
New Delhi; 1972, Chapt. on
Trade and Commerce.

११५. ए. ई. ११ पृ. ४३- "अत्रेषु समस्त वणजारेषु
देसो मिलित्वा" ... (यहाँ सबै विदेश व्यापार
गर्ने समुदाय मिलेर)

११६. वासुदेव, प्राचीन अभि., २, पृ. २२५; कपिलवस्तु
(तिलौराकोटको लेखकको) उत्खननबाट अनेक

- 'नेगम' 'नेगमे' आदि लेखयुक्त पाको माटाको मुद्राहरू पाइएका छन् । वैशालीको उपरोक्त नेगम लेखबाट तिलौराकोटको चिनारी सम्पन्न व्यापारिक प्राचीन कपिलवस्तुको रूपमा गर्न सकिने थप प्रमाण उपलब्ध भएको छ ।
११७. वासुदेव, अभिलेख., २, पृ. ५७; "कोटिवर्ष विषये- तन्नियुक्तक कुमारामात्य वेत्रवर्मणि अधिष्ठाना- धिकरणञ्च नगरश्चे ष्ठि धृतिपाले सार्थवाह वम्भुमित्र प्रथम कायस्थ शाम्बपाल पुरोगे सम्भवहरति"
११८. वासुदेव, अभिलेख, २, पृ. २८१- "पुण्डवञ्च न भुक्तावु- परिक महाराजस्य महाराजपुत्र देवभट्टारकस्य -- कोटिवर्ष विषये च तन्नियुक्तकेह विषयपति स्वम्भु- देवे अधिष्ठानाधिकरणम् आर्यनगरश्चे ष्ठि रिभुपाल सार्थवाहस्याणुदत्त' । यस्तै बुद्धगुप्तको दामोदरपुर अभिलेखमा पनि प्रशासनिक अधिकृतको हेसियतमा सार्थवाहको उल्लेख छ- "नगश्चे ष्ठिरिभुपाल सार्थवाह वसुमित्र"- वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभि., २, पृ. ७७ ।
११९. डा. वासुदेवशरण अग्रवाल, वामनपुराण, पृथ्वी प्रकाशन, बाराणसी ५, १९६४; Also see- Kailash Chand Jain, Ancient Cities And Towns of Rajasthan, p. 513.
१२०. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभि., पृ. ५३. 'स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्मणः । ततः तूणीपट्टारिणद्वभुजान्तराल मा पाणिनलम्बि शिखिबर्हक लापधारि । कोदण्डपाणि निनदत्प्रति- रोधकानामापात दुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् । ततो मुहुतं बद्धायुधास्ते पराङ्मुखीभूताः सार्थवाहयोद्धारस्तस्करैः ।'
१२१. Kupalayamata of Uddyotana Suri, Edit. by A. N. Upadhyaya, 1969.
१२२. A. L. Basham, The Wonder That was India, 1963, p. 225.
१२३. राधाकुमुद मुकर्जी, हिन्दू सम्प्रदाय, राजकमल प्रका- शन, १९६५, पृ. ३१४; Also see- The Age of Imperial Unity, 1968, p. 602.
१२४. यङ्गलहिटीको संवत् ६४ को अभि- "तद्द्वज्ज- चतुर्भागीसीमाम्बन्तरवर्तिनश्चौरपरदारहत्यारा- जद्रोहकापराधमवाप्त्युस्तेषामेवामुनापराधेन दोषवतायदात्मीयमेवगृहक्षेत्रगोधणादिद्रव्य (न्त) देव राजकुलभाव्यमेतद् ... । यस्तै भृङ्गारेश्वरको सं. ६५ को अभिलेख चोरबारे निम्न उल्लेख छ- "चौर प'दार हत्या राजद्रोहकापराधांश्च" बज्रधरको नरेन्द्रदेवकालीन संवत् १०३ को अभि- मा पनि चोरको वर्णन छ- "चौरपरदारहत्या सम्बन्धादि पञ्चापराधकारिणां शरीरमात्रं राजकुलभाव्यन्तद्गृहचेत्र कलत्रादि सर्वद्रव्याव्यर्थसंघस्येत्यनेन च सम्पन्नः" ।
१२५. D. R. Regmi, M. Nepal, III, p. 50- "श्रीजयस्थितिमल्ल देवसन यत्तयाप्रधान खुज्वीजकहस्यं वाप्तं पीण्डा खोशीस स्वाचकं भण्डार श्रीपतिस सडोहरपाटो ॥" (श्री जयस्थितिमल्लदेवले भक्तका प्रमुख चोरहरूलाई समाती मारिदिए र तिनका धन खोसी पशुपति- नाथमा चढाए) ।
१२६. "बने .. विघमिममपराधं कृत्वा प्रपलायितः कोट्टस्थानम्"- पाटन मीननाथ अभि. ।
१२७. पासिख्यको अभि.- "अभिलेख्यं प्रवेशयेद् यश्च शोल्लं पञ्चापराधेन स्मारयेत्" ।
१२८. बुङ्मतीको अभि- "दूतकश्चात्र महासर्वदण्डनायक विक्रमसेनः", विष्णुपाडुकाको सं. ५१२ को अभि- मा पनि यस्तै उल्लेख छ- "सर्वदण्डनायक महा- प्रतिहार भौमगुप्त, फपिङ्को अभिलेखमा पनि- "महाप्रतिहार महासर्वदण्डनायक" को उल्लेख छ । सर्वदण्डनायक ओहूदाले आज भोलिको "प्रहरी महा- निरीचक" ओहूदासंग तुलनीय छ । तर चाट-भट साधारण प्रहरी जवान हुन्थे । थानकोटको सं ४२८ को अभि.- 'अचाट-भट प्रवेशोर्थ' र ह मानदोका

को अभि. मा- 'पुरातनैवृत्तिभट' (क्रमशः 'सिपाहीहरू प्रवेश गर्न नहुने' र 'पुराना सिपाही' हरूको वर्णन गरिएको छ ।

१२६. The Age of Imperial Unity, II, p. 605 'सौमाकर्मक' नाउँका अधिकारीको उल्लेख जोवित्तुगुप्त द्वितीयको स्तम्भलेखमा पनि छ । वासुदेव, २, पृ. ८५ ।

१३०. वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय, २, पृ. १६२ ।

१३१. वासुदेव, प्राचीन, २, पृ. १६८ ।

१३२ पैदल हिडेका यस्ता बटुवाको चित्रण गर्ने दृश्य भएको पाको माटोको एउटा पट्टिका (Panel) घुम्बाराही उत्खननबाट लेखकले प्राप्त गरेको थियो । यसमा पर्वतमालाको पृष्ठभागमा कांभमा नोलको दुवै छेउमा डालो भुण्ड्याई हिड्ने एउटा पुरुष मूर्ति छ । भगाडिको डालोमा उसको एउटा सानो बालक बसेको छ । पछाडि उसको स्वास्नी एउटा जनावरलाई डो-याउँदै पछाडि-पछाडि हिंडिरहेको छ । भृङ्गारेश्वरको भीमाजु नदेव-विष्णु-गुप्तको अभि. मा पनि भारी ओसाने भारियाको उल्लेख निम्न बमोजिम परेको छ-

"कण्ठी विष्टि भारतयत"

यस्तै भरियाको उल्लेख लिच्छविकालका लगन टोल अभि. मा निम्न प्रकारसंग गरिएको छ-

"भरिकजनाः पञ्च ५ व्यवसायिभिर्ग्रहीतव्या"

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले पनि १८३१ सालमा पलांचोकबाट प्रजाहरूलाई भाराको आदेश दिई आफना-आपना डोका र नाम्लो समेत लिई केही सामान बोकी चौडंडी षुटांगसम्म पुग्न निर्देशन दिएका थिए- "आगे पलांचोकका प्रजा भारा गरि डोका-नाम्ला समेत लिएर चदान्याले... बोकायेर पौडंडि षुटांग नपुग्थाया काज अटकला"

१३३. The Age of Imperial Unity, II, p. 606.

१३४. "विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदम् । योगक्षेम च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करम् ॥ (धनवज्र, लिच्छवि अभि., पृ. ६८) ।

१३५. "स्थरुद्रङ्गे - मत्स्योपक्रयङ्कृत्वा प्रतिनिवर्त्तमाना नामेकस्य-शुल्कापह्लासेन काष्ठिकामत्स्य भारके एकस्मिंश्च (ताम्रि) क परात्रयञ्च" ।

१३६. भट्टवाल र टिस्टुङ्गको अशुवर्माको संवत् ३१ को अभि.- "पश्चिमद्वार प्रतिबद्ध विषयपति तदादुक्तकं शौक्तिकगौलिमका... -लोह चामर मृगरोम कस्तूरिकाकृत ताम्रभाण्डायन्... शुल्क तापनादि-यथादेयम्प्रतिमुक्तमेव"

१३७. The Age of Imperial Unity, II, p. 605.

१३८. गोपालराज वंशावली (४१क) मा पनि बाटो करको उल्लेख गरिएको पाइन्छ- "प्रजायाके हेस्यकं विल रोवप्रति दम् ६ सारविलदम् ३ छेखाप्रति दम् ४" ।

१३९. "मार्गद्रङ्गादिभङ्गं च तदा सर्वत्रसोडकरोत् बद्ध्वाधिकारिणः शुल्कं गृहणताकारि राजवत् । तेन स्वनाम्ना भाण्डेषु द्रङ्गे सिन्दूर मुद्रणम् । (धनवज्र, लिच्छवि अभि, पृ. २१८) ।

१३९. "शङ्करीय नगरीम्प्रतियाता शुल्कहारिषु विधित्सुर-निष्टम् ॥

यो बधी-पयि तुरूकनरेशान्तस्य .."

१४०. छूमकुटीमार्गस्ततः पश्चिमाभिमुखेन परिक्रम्योत्तरा-मुखमनुसृत्य पोन्दिमण्डपिका समीपेन...मार्गानु-सारेण विडबोचामण्डपि पश्चिमेयकुस्ततो.....-स्वाभिकार्तिक करगोष्ठिभूमैः ।" यी बाहेक उक्त अभिलेखमा- "मानेश्वरराजाङ्गणालो दक्षिणेन प्रेक्षणमण्डपी" (मानेश्वर राजाको आंगनको दक्षिणी भागमा रहेको नाट्यशाला) को पनि चर्चा गरिएको छ । नाट्यशालाको उल्लेख भारतीय अभिलेखहरूमा पनि निम्न बमोजिम गरिएको पाइन्छ- "अभिनव निष्पन्न प्रेक्षा सभामण्डप"- (समरसिंहदेवको जालोर अभि. E, I. Vol. XI, p. 55.); नाट्यशालालाई 'नटमण्डप' पनि भन्ने चलन थियो- हेर्नुस, V. Upadhyaya, The Socio-Religious Condition of North India, p. 279. श्री उपाध्यायको विचारमा मध्यकालीन भारतीय

मन्दिरहरूमा चार भाग हुन्थे— गर्भगृह, जगमोहन, नटमण्डप र भोगमन्दिर (Also see— P. Brown, Indian Architecture, p. 123).

१४०. मण्डपिकालाई भंसार मण्डपको रूपमा वर्णन गरि— एका भारतीय अभिलेखहरू निम्न बमोजिमका छन्—“मण्डपिकायां वस्तु मगं प्रति पाइला २” (मण्डपिका(भंसार अड्डा)मा वस्तुमाथि प्रत्येक मनमा एक पैला (कर) तिर्नु पर्दथ्यो)—ए.ई. ११, पृ. ६२ र ६७; अर्को अभिलेखमा पनि यस प्रकारको वर्णन छ—“मण्डपिकोत्पत्तिधनाद्ता षट् प्रत्यहं दम्माः” (गोदामभित्र सामान राख्न र बिक्री गर्ने बेला छ द्रम मण्डपिकाले कर लिन्थ्यो)—ए.ई. १. पृ ११४.

१४२. D. C. Sircar, Indian Epigraphy, p. 365. (हिरहदगल्लि ताम्रपत्रका आधारमा अतिकृतको सो नाउ उल्लेख गरिएको हो)। आचार्य कोटिल्य यसलाई “शुल्काध्यक्ष” भन्दछन्— (वासु-देव उपाध्याय, प्राचीन अभि, पृ. ८०) लिच्छविकालका अभिलेख (भट्टनाल र टिस्टुङ्ग)मा यिनलाई “शौलिकक” भनिएको छ।

१४३. नेपालबाट धेरै संख्यामा कुषाण मुद्रा पाइएका छन्, यो क्रम अहिले पनि जारी छ। नेपाली मुद्रा श्री वाल्मलाई नेपालस्थित ब्रिटिश रेजिडेन्टले अनेक कुषाण मुद्रा पठाइदिएका कुरा उनले आफ्नो पुस्तक (E. H. Walsh, The Coinage of Nepal) मा उल्लेख गरेका छन्। यौधेय गणस्य जयः शब्दाङ्कित यौधेयगण (पंजाबका एउटा शक्तिशाली गणराज्य) को एउटा मुद्रा श्री हरिराम जोशीले काठमाडौँबाटै सङ्कलन गरी प्रकाशन गराएका छन् (श्री हरिराम जोशी, उत्तर प्राचीन मुद्रा पृ. २२८ र संगको उक्त मुद्राका फोटोप्लेट) हालै देउपाटन इलाकामा चाँदीका पंचमार्क मुद्रा पाइएका छन्। श्री एलेक्सजेंडर कनिंघमका मतमा चाँदीका यी पंचमार्क मुद्रा ४५० ई. पूर्वदेखि कुषाणकालका राजा हुविष्कका समय (१५० ई. रन्) सम्म प्रचलित थियो (A. Cunningham, Coins of Ancient India, 1963, p. 55). चाँदी

का पंचमार्क मुद्रा भेडियारी (विराटनगर—रानी—भन्दा २ मोल वचिणमा) र तिलौराकोट (प्राचीन कपिलवस्तु) बाट ३००—२०० ई. पूर्व कालका तहबाट उत्खननको सिलसिलामा भेटिएका छन्।

श्री कनिंघमले कर्नल वारेनद्वारा काश्मीर-बाट एकसय सैंतीस (१३७) धान, तीनथान बनारसबाट, र बीसथान मुद्रा बोधगयाका स्तूप र बजारबाट प्राप्त गरेका थिए। काश्मीरबाट प्राप्त मुद्राहरू वाणिज्य व्यापारको सिलसिलामा नेपाल-बाट लिच्छविकालमा काश्मीर गएको होला। यस बाहेकका मुद्राहरू हिन्दु र बौद्ध तीर्थयात्रीहरूले त्यसबखत बनारस र बोधगया लगे होलान्। यसले पनि लिच्छविकालमा नेपाल र भारतका विभिन्न शहरहरूका प्रशस्त आवागमनको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ। श्री कनिंघमको पनि यही मत छ, हेनुंस्— A Cunningham, Coins of Ancient India, p. 114—115

१४४. ज्ञानेश्वरको अभि.— “बहिर्गतानाञ्च देहिनां धनिक-मनुष्यैरपि ...।”

१४५. सिकुवहीको अभि.— “बहिर्देशादृच्छिणायां राजपुत्र वञ्चरथ गम्नो ... आसीत्तदगोत्रजेनेकेन याश्च वाञ्चत्या मणिमत्याश्च सन्धिदेशे मातरः स्थापिताः।”

१४६. यागबहाल अभि.— “बहिर्देशगमनादि सर्वविष्टिरहितो”

१४७. जयदेवको पशुपति अभि.— “मौखरिकुल श्रीवर्म्म चूडामणि ... श्री भोगवर्म्मोद्मवा । दौहित्री मगधाधिपस्य महतः श्रयादित्यसेनस्य या ब्रूहा .. श्री वत्सदेव्यादरात् राजा श्री जयदेव इत्यवगतः श्री वत्सदेव्यात्मजः । गौडोड्रादिकलिङ्ग कोसल-पति श्रीहर्षदेवात्मजाः । देशीराज्यमती ... भगदत्त राजकुलजा सत्तमीरिव चनाभुजा ॥”

१४८. गोपालवंशावली, ३६ ख— “स. ३६४... खंडाधार गुं स डोयलासन बल्यं धाहु याड तलम्बण्डर्थेडा द्रल आहु रामसिह राजा सकटकं, चोछे जगत्त्रम भाटो धान्हु सडव ।”

२६ख— ‘सम्बच्चर चारिसय नव ॥ पुन तिर-हुतिया प्रविष्टः’

- ३६ख- "लिस्मवेडव चण्डेश्वर कोष काठमाडौं भन्ने ठाउँमा बसोबास गर्नुको लागि बोलाइएका थिए" ।
१४६. डि. र. रेग्मी, IV, पृ. १११- "महाविहार नगर- राजकुमारी श्रीश्री अनन्तप्रियादेवी भगवतीपुर देशया राजा ... श्री कीर्तिनारायण, श्वयान पुत्रि राजकन्या श्रीश्री लालमतिदेवी सोहा महारानी पनि - जयप्रतापमल्ल देवस पत्नी..."
१५०. धर्मस्वामीबारे विशेष परिचयका लागि हेर्नुस्, लेखकको 'तेह्रौं शताब्दीको नेपालबारे भिक्षु धर्मस्वामीको अध्ययन', नेपाल, पृ. २३०-२३३, त्रि. वि. सांस्कृतिक परिषद्, काठमाडौं, २०२२.
१५१. AIOC, 22nd Gauhati Session (1965, Presidential Address; p 13; Also- Kailash Chand Jain, Ancient Cities And Towns of Rajasthan, p- 513.

भारतको उत्तरापथको उल्लेख अनेक भारतीय अभिलेखहरूमा गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ-

खारवेलको हाथीगुम्फालेख- "उत्तरापथ राजानो मागधानं च विपुलं भयं जनेतो ।" (वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय अभि., २, पृ. ४)

रुद्रदामनको गिरनार शिलालेखमा दक्षिणराजपथको चित्रण निम्नप्रकारसंग गरिएको छ- "दक्षिणापथ पतेस्सातकर्णाद्विरपि नीर्व्याजमवजीत्यावजोत्य", (वासुदेव, २, पृ. ४५); दक्षिणपथबारे समुद्रगुप्तको प्रथागस्तम्भमा पनि निम्न बमोजिमसंग चर्चा गरिएको छ- "सर्वदक्षिणापथ राजग्रहण मोक्षानुग्रह", (वासुदेव, २; पृ. ४८) । यी भारतीय बाटाहरूद्वारा नै नेपालको मालसामान भारत बाहिरका देश, अरबसम्म पनि पुग्दथे ।

१५२. गोपालराज वंशावली, ४६क-ख- "स ४४६ माघ- शुद्धि ३ तिरहुति: हरशिहू राजासन मिथलासनता सत्रगहीटो डीलिसतुरक्याके वडरायतमोनारपं यमुअगुमनयाडवस्यं शिमरावन गत्तमङ्गचाड तिरहुतिया राजा महारथ आदिन समस्त वडड वसन- वडवटो ग्वलछिनोलिन्दु बिर वड: ग्वलछिनो

राजगाम डलखा धारे वंशव । टिपाटस राजा हरि- शिहूटो शिक श्वसकायना महाधवना उभयव- विषट्टा कूलनज्वोड विफण्व राजगामयामकी मारो धायान समस्तधन कासन ॥"

गोपा. चं. ४७क- "स ४५२ मार्ग शिर शुद्धि १२ चंदनऐस्वरन राजगाकाया दिन ॥" (संवत् ४४२, १३२६ ई. सन्) मा तिरहुतका राजा हरिशिहूलाई दिल्लीका तुकराजा (गयासुदीन तुगलक) आई सिमरावनगढलाई भङ्ग गरे । तिरहुतिया राजा मन्त्री आदि सबै भागे । यसै भागदौडको क्रममा राजगाउँ र दोलखा पुगे । तिनपाटनमा राजा हरिसिहूदेवको मृत्यु भयो । राजगाउँको माफिभारोले उनका छोरा, मन्त्री समेत सारा परिवारलाई बन्दी बनाई उनका सारा धन लिए । उनका भारदारमध्ये कोही उनका तर्फबाट मद्दत माग्नु आए । संवत् ४५२ मार्ग शुद्धि १२ का दिन चण्डेश्वरले राजगाउँ कब्जा गरे । श्री उत्तम ठाकुर (Hist. of Mithica, p. 287 मा) हरिसिहूदेव १३२४ ई. सन्मा पहाडतिर लागेका थिए भनी लेखेका छन् ।

१५३. भट्टराल र टिस्टुङ्ग अभि.- "स्वस्ति नेपालेभ्यः-... कुण्ड शुल्क तापनाधिकृतान्पुरतः कृत्वा पश्चिमद्वार प्रतिवद्ध विषयपति तदायुक्तक शौल्किक गौलिम- कादोड कुशलमाभाष्य समाज्ञापयति विदितम्भवतु भवतां यथास्माभिरेषां तेस्तुङ्ग ग्रामीणानाम् लोह चामर मृगरोम कस्तूरिका कृतताम्रभाण्डान्य निर्हाण्यवास्य तदन्य द्रव्याव्यादायोपक्रयात्थ- मितो निर्गच्छताम्रसाद्वयोपक्रयञ्चान्तः प्रतिशतां शुल्क तापनादि यथादेयमप्रतिमुक्तमेवं वेदिभिः" ।
१५४. L. Petech, A study on the Chronicles of Ladakha, 1939, Calcutta, pp. 48-49. ।
१५५. Sylvain Levi, Le Nepal, Eng. trans. Kaiser Library, p: 191.
१५६. Levi, Le Nepal, p, 200.
१५७. Levi, Le Nepal, p 161.
१५८. शिवदेव द्वि. को लगनटोल अभि.- "भोट विष्टि-

हतोः प्रतिवर्षं भारिकजनाः पञ्च ५ व्यवसायिभि-
ग्रहीतव्याः” ।

१५६. Perceval London, Nepal, Vol. I, pp. 37-39; Also, cf. Annals, XXXV, pp. 118-119; त्यहाँ उल्लेखित मतन राजा उक्त समयमा राजा नभै बनेपाली शक्तिशाली भारदार मदनरामवर्द्धन र उनका छोरा शक्तिसिंहराम होलान् । बनेपा, काठमाडौं-ह्लासाका माझमा रहेको र त्यहाँ र तत्कालीन नेपालको राजनीतिमा मदनरामवर्द्धनहरूको निकै प्रभाव भएको हुनाले चीनका दूतले उनलाई नै यहाँका राजा ठानी उनसंग सम्पर्क स्थापित गरी फर्केका होलान् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यहाँ मदनरामवर्द्धनको अभिलेखहरूमा उल्लेखित केही अंश प्रस्तुत गरिन्छ । इटुबहालको ने. सं. ५०२ को लेख- “वैश्यवंशावतार ... महामन्त्री श्रीमदनैकरामवर्द्धन... । मदनरामसुत सौम्य मदनरूपप्रभासितः ॥ श्री शक्तिसिंहरामोसौ शोभने भुवि राजते ।” बनेपाको सूर्यमूर्तिको पादलेख, ने. संवत् २१४- “श्रीमत् श्रीजयसिंहराम राज-स्यानुज श्रीमद् श्रीमदनरामया पालितौ श्रीवणिका-पुरीस्थाने ।”

नालाको ने. संवत् ५२७ को मभि.-श्रीश्री शिव-शिङ्गरामरायस एकछत्र ॥ कनेष्ट अमात्य श्रीश्री शक्तिशिङ्गरामस्य उभयस्य विजयराज ॥” माथि-का यी अभिलेखहरूको दृष्टांत दिने कारण के हो भने, केही विद्वान् (Dr. U. Thakur, Hist. of Mithila, pp. 286-287) ले मदनराम र उनका छोरा शक्तिसिंहरामलाई मति-सिंह र श्यामसिंहका नाउँले उल्लेख गरेका छन् । श्री ठाकुरले उनलाई हरिसिंहदेव (कर्णटकी राजा) का उत्तराधिकारी भनी घोषणा गरेका छन्, जुन साँचो होइन । गोपालराजवंशावली (४६ ख) मा नेपाल आएका कर्णटकी राजकुमारलाई ‘तिर-हुतिया जगत्सिंह कुमर’ र केशर पुस्तकालयको वंशावली (१३) मा ‘कर्णटव (म्) शिज श्री-ज (ग) तसिंहदेव’ भनिएको छ । भक्तपुर दरबारमा रुद्रमल्लको शरणागत भई पसेकी देवलदेवीले (हरिसिंहदेवकी रानी) पछि आपत्ता छोरा जगत्सिंहसंग नायकदेवीको विहा गराई यहाँ महत्त्वपूर्ण राजनैतिक स्थान ओगटेकी थिइन् ।

१६०. Levi, pp 157-58.